

Vetenskapsrådet

FORSKNINGSPROGRAMMET "SVERIGES FÖRHÅLLANDE TILL NAZISMEN, NAZI-TYSKLAND OCH FÖRINTELSEN"

Vetenskapsrådets slutredovisning av forskningen inom programmet, i enlighet med regeringens uppdrag i regleringsbrev för år 2006

Förord

Vetenskapsrådet inledde år 2000 på regeringens uppdrag arbetet med att ta fram ett forskningsprogram, som kunde tillgodose såväl regeringens kunskapsintresse som forskarsamhällets krav på vetenskaplig relevans och önskemål om en bredare grundval för forskningen kring ”Sveriges förhållande till nazismen, Nazi-Tyskland och Förintelsen”. Forskning inom programmet pågår alltjämt men på regeringens begäran presenteras härmed verksamhet och forskningsresultat från de olika projekt som ingår i programmet. Vid en sådan redovisning kan det även finnas skäl att förmedla utblick mot annan pågående forskning, som på olika sätt anknyter till programmet, men som fortfarande är under arbete. Arbetet med redovisningen och insamlingen av stoffet har gjorts av docent Jan Larsson vid Vetenskapsrådet.

Det är rådets bedömning att forskningsprogrammet kunnat genomföras med oväntad framgång. Det har lockat forskare från skilda ämnen till att samarbeta kring gemensamma problem- och frågeställningar som inte bara är av stor vetenskaplig relevans, utan där resultaten också påtagligt fördjupar och utökar den gängse bilden av förhållandet till och synen på nazismen och dess offer. Publiceringen i form av monografier och artiklar i antologier är betydande och kan förväntas utökas ytterligare under de kommande två åren. Forskningsresultaten, som de hittills kunnat överblickas, har betydande nyhetsvärde och visar upp delar av en svensk förflutenhet vad gäller Sveriges förhållande till nazismen, Nazi-Tyskland och Förintelsen, som hittills inte uppmärksammats i offentligheten.

Det är dessutom en viktig uppgift att tillsammans med myndigheter, organisationer och andra aktörer i samhällslivet föra ut den nya kunskap som nåtts inom programmets ram till en bredare allmänhet. Såväl forskning som forskningsinformation kan bidra till en demokratisk praktik byggd på öppenhet och tolerans, försvar av det civila samhällets institutioner och medborgarnas kontroll av staten. Det är Vetenskapsrådets förhoppning att forskningen inom programmet ”Sveriges förhållande till nazismen, Nazi-Tyskland och Förintelsen” kommer att bidra till denna uppgift

Stockholm i mars 2006

Bengt Hansson
Huvudsekreterare för humaniora och samhällsvetenskap
vid Vetenskapsrådet

Forskningsprogrammet ”Sveriges förhållande till nazismen, Nazi-Tyskland och Förintelsen”

Innehåll

1.	Inledning	s.1
2.	Regeringsuppdraget	1
3.	Arbetet i den av HSFR utsedda programgruppen	3
4.	Programmet ”Sveriges förhållande till nazismen, Nazi-Tyskland och Förintelsen”	4
5.	Programgruppens hantering av ansökningarna och Vetenskapsrådets beslut om bidrag	5
6.	Om hemliga handlingars tillgänglighet för forskning	8
7.	Den vetenskapliga koordineringen av programmet	8
8.	Större konferenser som genomförts inom programmet	9
9.	Arbetskonferenser. ”Work in progress”	9
10.	Doktorandkonferens	10
11.	Samarbete med Riksbankens jubileumsfond	10
12.	Vetenskapsrådets erfarenheter och bedömning av verksamheten inom programmet	11
	APPENDIX. Forskningens resultat och rapportering från de projekt som ingår i programmet	13
	EXKURS. Redovisning av aktuell svensk forskning med anknytning till forskningsprogrammet	29
	BILAGA. Ekonomisk redovisning av programmet ”Sveriges förhållande till nazismen, Nazi-Tyskland och Förintelsen”	34

Forskningsprogrammet ”Sveriges förhållande till nazismen, Nazi-Tyskland och Förintelsen”

1. Inledning

Regeringen beslutade den 27 april 2000 att ge Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet (HSFR) i uppdrag att ”förbereda och genomföra ett särskilt forskningsprogram kring Sveriges förhållande till nazismen, Nazi-Tyskland och Förintelsen”. Regeringens beslut föreskrev också, att forskningsprogrammet ”skall föregås av en kunskapsöversikt och en internationell forskarkonferens. Uppdraget skall i övrigt genomföras i enlighet med vad som anges i bilagan”. Regeringen föreskrev dessutom, att medel till forskningsprogrammet ”skall utlysas under våren 2001”.

Vidare stipulerades att programmet ”skall pågå under längst fem år och genomföras inom en total kostnadsram om högst 20 miljoner kronor”. Regeringen kom att år 2000 tillskjuta 10 Mkr. De återstående 10 Mkr skulle enligt beslutet avsättas inom anslaget (2000) D 3. Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet: Forskning.

HSFR beslutade 00-06-21 att utse en programgrupp för forskningsprogrammet med professor Stig Ekman som ordförande samt professor Svante Nordin, docent Mats Rolén (Riksbankens Jubileumsfond) och professor Klas Åmark som ledamöter.¹ Myndighetens beredningsarbete överlämnades därmed för att hanteras inom programgruppen.

Vetenskapsrådet övertog 2001 uppdraget från det då nedlagda HSFR.²

Den av HSFR utsedda programgruppen ombildades genom ett beslut av ämnesrådet för humaniora och samhällsvetenskap vid Vetenskapsrådet 2001-05-31. Den fick då följande sammansättning: Mats Svegfors (ordförande), Lena Berggren (idéhistoria, Umeå), Lena Einhorn (ÄR-HS), Stig Ekman (Historia, Stockholm), Rolf Nygren (Rättshistoria, Uppsala), Mats Rolén (Riksbankens Jubileumsfond, Stockholm) samt Klas Åmark (historia, Stockholm)³.

2. Regeringsuppdraget

Regeringens uppdrag specificerades i riktlinjer utfärdade som Bilaga till regeringsbeslutet 2000-04-27, nr 11, (Dnr U2000/1687/F). Det innebar i korthet följande.

1. Sammanställning av en kunskapsöversikt av forskningsläget.
2. Kunskapsöversikten skall åtminstone delvis vara populärt hållen och bilda underlag för en internationell konferens kring ämnet före den 15 januari 2001, vilken i sin tur skall ge underlag för HSFRs fortsatta programarbete.
3. Konferensen skall dokumenteras och dokumentationen spridas även utanför forskningsvärlden.
4. Programmets innehåll skall spegla det kunskapsintresse som framgår av bakgrundstexten för regeringens uppdrag.
5. Programmet bör ha en bred utformning och beröra flera områden och discipliner.

¹ HSFR. Protokoll. Kanslibeslut Nr 2000:192, Dnr A 80/00.

² Regleringsbrev för Vetenskapsrådet 2001.

³ ÄR-HS. Protokoll 2001-4. Upprättat vid sammanträde 2001-04-31.

6. Programmet skall avse flera tidsperioder än enbart den för 1939-1945.
7. Det är angeläget att belysa Sveriges och svenskarnas förhållande till nazismen även under 1930-talet.
8. Vissa aspekter på tiden före 1930 kan vara av intresse att studera inom programmet.
9. Programmet bör ge stort utrymme för forskning om förhållanden under efterkrigstiden fram till nutid.
10. Det bör finnas utrymme för forskning som följer utvecklingen över en längre tidsperiod eller jämför utvecklingen under olika tidsperioder.
11. Programmet bör ge utrymme för att komparativt belysa utvecklingen i Sverige ur ett nordiskt och europeiskt perspektiv.
12. Programmet bör organiseras så, att de teman och frågeställningar som ingår kan presenteras i en syntetiserande rapport.
13. Denna rapport skall utgöra ett viktigt steg i kunskapsuppbyggnaden inom det aktuella området.
14. Rapporten skall också bidra till kunskapsuppbyggnad och debatt i samhället i stort.
15. Programmet skall förberedas så att medel kan utlysas till ansökan lediga under våren 2001.

Programmet skulle enligt riktlinjerna också anknyta till forskningsbehov som påtalats i slutbetänkande (SOU 1999:20) av Kommissionen om judiska tillgångar i Sverige. Bland angelägna forskningsbehov framhöll Kommissionen följande.

Frågan om de s k baltflyktingarna är ytterst komplex och kräver för ett klargörande omfattande forskningsinsatser. Det är angeläget att vidare forskning initieras för att bringa klarhet i de frågekomplex som rör kollaboratörer och samarbetsmän som flydde till Sverige från de nära liggande av tyskarna under kriget ockuperade områdena” (s. 33).

Vidare hade kommissionen ej kunnat utesluta att judisk egendom överförts till Sverige i samband med flykten, varför ytterligare forskning kan ge besked om huruvida *”det är troligt att juveler och andra tillgångar från judar skulle ha kommit till Sverige via den baltiska flyktingströmmen”*.

Beträffande den svensk-tyska handeln med bl.a. järnmalm ansåg kommissionen att *”samspelet mellan handelns aktörer och regeringen under andra världskrigets skiftande skeden är en angelägen forskningsuppgift”*.

Ytterligare områden där forskning är angelägen ansågs vara (s. 39):

- Betydelsen av Sveriges handel med Nazityskland när det gäller dess möjlighet att fullfölja förföljelserna mot judar m.fl. ända fram till 1945. Forskningsfältet aktualiseras inte minst av den sentida debatten om huruvida Sveriges handel med Tyskland förlängde kriget och därmed det judiska folkets lidande (s 39).
- Det svenska näringslivets förhållande till judar och judiska företag vid tiden för naziförföljelserna.
- Förföljelserna i Europa vid samma tid av romer, homosexuella, Jehovas vittnen, m. fl.

Slutligen påminde kommissionen:

Den allvarliga och djupa fråga som fortfarande står obesvarad men som inte kan lösas av svensk forskning ensam utan kräver internationella insatser är hur förintelsen kunde äga rum. Vad motiverade en stor andel av Europas befolkning att delta i mördande, tortyr och plundring? Många forskare pekar ut antisemitismen som det primära motivet, men en sådan slutsats – som för övrigt är svår att underbygga – accepteras inte av alla förintelseforskare. Först när man har etablerat och fördjupat forskningen kring förintelsepolitikens omfattning och utförande har det blivit naturligt att bredda forskningen om den

materiella aspekten på folkmordet. Ändå är det inte fråga om ekonomisk gottgörelse för stulna tillgångar som i första hand står i centrum. I stället handlar det om rättvisa och moralisk upprättelse” (s. 39 f.).

Regeringsuppdragets riktlinjer betonade också samverkan med Riksbankens Jubileumsfond. Därmed avsågs kunskapsöversikten, konferensen och programmet för forskning. Den begärda syntesrapporten, baserad på programmets forskningsresultat, ”*bör i så stor utsträckning som möjligt omfatta även de projekt inom forskningsområdet som finansieras av Riksbankens Jubileumsfond*”.

Samverkan med STINT borde dessutom eftersträvas, ansåg regeringen, för att ge stiftelsen möjlighet att i anslutning till forskningsprogrammet bidra till internationaliseringen av svensk forskning inom området.

3. Arbetet i den av HSFR utsedda programgruppen

Programgruppen inledde i augusti år 2000 sitt arbete med Bo Öhngren som sekreterare. Det gällde då att dels sammanställa kunskapsläget som underlag för en konferens, dels organisera ett omfattande nätverk av framstående forskare, även internationellt, inom uppdragets skilda områden och som på olika sätt kunde bidra till det kommande arbetet.

Arbetsgruppen kom också att förbereda förutsättningar för en inledande forskarkonferens i Sigtuna den 10-11 januari 2001. Dess underlag bestod av preliminära kunskapsöversikter inom skilda områden, som initierats under Stig Ekmans ledning. I regi av VR och med förord av huvudsekreterare Bengt Hansson publicerades resultatet av dessa på www.vr.se, då man inom VR prioriterade en snabb och enkel publikationsform för att översikterna” ska kunna tjäna som vägledning för dem som tänker söka forskningsmedel” inom ramen för programmet.⁴ Flera framstående svenska forskare lämnade innehållsrika bidrag i fyra tematiskt avgränsade kapitel samt med två kommentarer till forskningsläget av programgruppens medlemmar Nordin och Åmark enligt följande.

FD Jonas Hansson, *Sverige och nazismen*;
 prof. Martin Fritz och FD Birgit Karlsson, *Ekonomisk-historiska aspekter på Sveriges förhållande till Nazityskland*;
 prof. Harald Runblom, *Sverige och förintelsen i ett internationellt perspektiv*;
 FD Gunnar Åselius, *Sverige och Nazityskland*;
 prof. Svante Nordin, *Litteratur kring Sverige och Nazityskland*;
 prof. Klas Åmark, *Demokratier i kamp mot diktaturer*.

Gruppens ordförande, Stig Ekman, presenterade i sitt inledande kapitel en fyllig bakgrund av svensk samhällsdebatt och historieforskning. Han gav också konturer åt programgruppens hållning i förhållande till dess uppdrag.

Dessutom organiserades ett utbyte av kunskap och erfarenheter genom professor Bernd Henningsen vid Humboldt-universitetet, vilket ägde rum i februari 2001 vid *Nordeuropa Institut* i Berlin. Avsikten var att på plats med framstående tyska forskare diskutera

⁴ Vetenskapsrådet, utg., 2001, *Om Sveriges förhållande till Nazismen, Nazityskland och förintelsen. – En forskningsöversikt*. Detta material om 221 sidor var i anslutning till ansökningsperioden tillgängligt i Pdf-format på VR:s hemsida. Samma material kom senare att publiceras på engelska inför en internationell publik, se Ekman, S., Åmark, K., red., 2003, *Sweden's relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust. A Survey of Research*. Edsbruk.

förutsättningarna för ett kommande och brett upplagt forskningsprogram med avseende på förhållandet mellan Sverige och Nazi-Tyskland i Vetenskapsrådets regi.

Klas Åmark introducerade programgruppens kunskapsintresse och anledning till det svenska besöket vid institutet i ett introduktionsbrev. Där gjordes jämförelser av de skilda vägar ("Sonderweg"), som utmärkte tysk och svensk samhällsutveckling och som länge hade diskuterats bland framför allt tyska historiker, men också i Sverige. Andra frågor var: Varför fanns det i Sverige vid denna tid ingen öppet förekommande nazism; var det svenska samhället mera motståndskraftigt mot nazismens idéer och folkliga attraktionskraft på grund av socialdemokratins förmåga att mobilisera medborgarna till stöd för den under 1930-talet introducerade folkhemspolitiken?

Eller förekom det auktoritära idéer, rasism, anti-semitism och främlingsfientlighet också i Sverige, fast under andra former och sammanhang än de i Tyskland? Kan förekomsten av sådana idéer, attityder och mentaliteter bidra till att förklara den svenska politiken gentemot Tyskland före och under kriget; t ex den svenska eftergiftspolitiken och den frivilliga anpassningen till de nya förhållandena i "Neuordnung Europas".

De svenska och tyska forskarna diskuterade även jämförande genusaspekter, eftersom sådana sällan förekommit inom forskningsområdet i termer av t ex samtida idéer om mödrars ställning och "moderskap" som kategori de bägge länderna. Men även andra teman behandlades: Hur skall vi uppfatta och förstå Sveriges förhållande till Nazityskland mot bakgrund av den svenska neutralitetspolitiken under kriget. Den svenska regeringens hållning och faktiska politik har inom historieforskningen och i den allmänna debatten tidvis utsatts för en intensiv debatt, både vad gäller dess moraliska aspekter och anklagelser för omoral. Debatten skall ses mot bakgrund av en länge rådande tystnad kring frågorna om ansvar och skuld i Sverige. Hur har den tyska forskningen uppfattat saken och vad skulle tyska historiker vilja framhålla som angelägna perspektiv och forskningsfrågor att samarbeta kring inom ramen för det svenska forskningsprogrammet? Det svensk-tyska forskarseminariet kom att föra programgruppens arbete avsevärt framåt och ledde till att några översiktligt hållna vetenskapliga artiklar kring överordnade forskningsfrågor publicerades i Institutets skriftserie *Nordeuropaforum* nr 2, 2001.

Ett annat steg från programgruppens sida var dess beslut att i ett omfattande arbete samla in, sammanställa och för en svensk publik presentera relevanta bibliografiska uppgifter om den tyska forskningslitteraturen i en översikt av Patrick Vonderau.⁵

Dessutom hade gruppen, som dessförinnan även genomfört en forskarkonferens i Sigtuna den 10-11 januari 2001, kommit långt med planeringen av en internationell konferens i Stockholm den 14-15 mars 2002. Den skulle handla om "state of the art" med inriktning på nya perspektiv på tre planerade temaområden med deltagande av flera framstående forskare.⁶

4. Programmet "Sveriges förhållande till nazismen, Nazi-Tyskland och Förintelsen"

Den av HSRF utsedda programgruppen kom således att ägna ett betydande arbete åt att avspana forskningsfronter och identifiera och definiera nya behov och möjligheter för

⁵ Vonderau, P., 2003, *Schweden und das nationalsozialistische Deutschland. Eine annotierte Bibliographie der deutschsprachigen Forschungsliteratur. 825 Einträge - 439 Annotationen.* Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History. 65. Edsbruk.

⁶ Minnesanteckningar från möte i programgruppen den 17 augusti 2001, p. 5.

forskning samt åt att anknyta den till internationellt verksamma forskare. Gruppen möttes i februari och april 2001 för att stämma av och skärpa konturerna av såväl den ambitiöst upplagda kunskapsöversikten som vad gäller att formulera forskningsprogrammet. Det var angeläget att beakta både regeringens bakomliggande kunskapsintresset för själva forskningssatsningen och kravet på förtroende inom forskarvärlden för det nybildade Vetenskapsrådets förmåga att hävda sin integritet vid den fortsatta hantering av uppdraget.

Programgruppen kom att ge programmet en bred utformning, som omspände flera vetenskapliga områden och discipliner. Här välkomnades brett upplagda och tvärvetenskapligt organiserade projekt, ”som sätter in svenska förhållanden i ett allmänt internationellt perspektiv och som baseras på skilda disciplinära begreppsliga och metodologiska utgångspunkter”, hette det. Omfattningen i olika tidsperioder begränsades inte till enbart åren 1939-1945.

Rubriceringen av programmet implicerade särskilt tre tematiska områden. Det första avsåg *Sveriges förhållande till nazismen (och fascismen) som ideologi, värderingssystem och social rörelse*. Programmets kunskapsintresse avsåg såväl nazismen och fascismen i sig – i Tyskland, Sverige, andra länder eller i allmänhet – som de olika motkrafter de mötte, och kan sträcka sig från deras tidigaste sociala, politiska, ekonomiska eller ideologiska förutsättningar till våra dagar.

Det andra utpekades som *Sveriges förhållande till Nazi-Tyskland som stat* och syftade på politiska, ekonomiska, sociala och kulturella förhållanden mellan staterna eller organisationer, företag och medborgare i de båda länderna och särskilt hur man i Sverige reagerade på de uttalade eller underförstådda krav som Tysklands maktposition innebar.

Det tredje tematiska området var *Sveriges förhållande till den nazistiska regimens förtryck och förföljelse av olika befolkningsgrupper*. Svenskarnas information om och reaktion på Förintelsen och behandlingen av judarna ställdes i centrum. Men dit hörde även behandlingen av till exempel romer, politiska motståndare, religiösa grupper, handikappade och homosexuella, liksom den svenska flyktingpolitiken och flyktingmottagningen.

Vetenskapsrådet ställde i maj år 2001 medel till ansökan lediga som bidrag för relevanta forskningsprojekt i samband med rådets ansökningsperiod. Ansökningstiden pågick till den 3 september.⁷

5. Programgruppens hantering av ansökningarna och Vetenskapsrådets beslut om bidrag

Den av Vetenskapsrådet (2001-05-31) utsedda programgruppen med landshövding Mats Svegfors som ordförande konstituerades den 17 augusti. Han var också ledamot av Ämnesrådets för humaniora och samhällsvetenskap styrelse. Det var även Lena Einhorn. Mats Rolén svarade för kontakt och samverkan med Riksbankens jubileumsfond, medan de övriga i gruppen var historiker av facket. Ekman och Åmark gav dessutom kontinuitet åt det fortsatta arbetet.

Programgruppen knöt an till vad som gjorts tidigare och inte minst till den pågående utlysningen. Man enades om en hanteringsordning enligt följande.

⁷ Programgruppens förslag till utlysningstext antogs av styrelsen för Vetenskapsrådets ämnesråd för humaniora och samhällsvetenskap 2001-04-10, se Protokoll. ÅR-HS 2001-3, § 9 a.

Samtliga läser samtliga ansökningar och funderar över någo[t]n slags prioritet. Dessutom fördelas ansökningarna efter innehåll på forskarna i programgruppen som var och en skriver ett kort utlåtande... Om det visar sig att ansökningarna berör områden som forskarna i programgruppen saknar kompetens för eller av andra skäl vill bredda kompetensen, kan programgruppen [i enlighet med Ämnesrådets tidigare beslut] kompletteras genom beslut av huvudsekreteraren.

Vidare enades man om att av de budgeterade medlen genast avsätta 17,5 MSEK för projektbidrag. Det gällde att också ”vara uppmärksam på att angelägna forskningsfält täcks”, hette det. Om nödvändigt skulle man hålla inne medel, för att i stället fördela dessa med hjälp av en ”riktad” utlysning. Anbefallna vetenskapliga kriterier betonade hög vetenskaplighet och originalitet och lade stor vikt vid teoretisk och perspektivmässig förnyelse samt relevans i förhållande till programmet. Kriterierna för hanteringen var identiska med dem som tillämpats inom Programgruppen för forskning om kommunistiska regimer.⁸ Inför gruppen betonade Svegfors samtidigt vikten av att kunna överblicka de skilda aktiviteter som pågick och att särskilja projekt med ”mer politisk eller opinionsbildande inriktning”.⁹

Vid ansökningstidens utgång hade 34 ansökningar inkommit och dessa inordnades i den hanteringsordning som överenskommit. Av de sökande var 8 kvinnor och 26 män. Deras geografiska hemvist fördelades jämnt mellan landets lärosäten och projekten speglade en stor disciplinell bredd och representerade företrädesvis humaniora. De yngre forskarna var i minoritet.

Med hänvisning till de begränsade medlen, den vetenskapliga hänsynen och till att man i programmets innehåll försökt nå den i regeringsuppdraget uppsatta ambitionsnivån tvingades gruppen konstatera att många projekt av hög kvalitet ändå inte skulle kunna beviljas bidrag. Programgruppen kom sedan att underställa Vetenskapsrådets ämnesråd för humaniora och samhällsvetenskap sitt förslag till prioritering.¹⁰ Ämnesrådet beslutade 2001-11-15 således att bevilja följande projektbidrag.

- FD Mattias Tydén, Historiska institutionen, Stockholms universitet, Dnr 421-2001-5241: ”*Rashygien i omvandling. Det eugeniska projektet i Sverige under inre och yttre tryck, c:a 1930-1950*”. Sammanlagt beviljades 1 300 000 SEK i bidrag för åren 2002-2004.¹¹
- Professor Anders Jarlert, Avdelningen för kyrkohistoria, Lunds universitet, ”*Nationalsocialistiska raslagar genom statliga anvisningar vid tillämpning inom Svenska kyrkan*”. (Dnr 421-2001-6026). Sammanlagt beviljades 400 000 SEK i bidrag för åren 2002-2004.¹²
- FD Ester Pollack, Institutionen för journalistik, medier och kommunikation, Stockholms universitet, ”*Pressfriheten och förintelsen. Svenska medier i skuggan av andra världskriget och rapporteringen om Europas judar*”, Dnr 421-2001-5229.

⁸ Efterlämnade arbetshandlingar från vardera gruppen företer två identiska dokument med redovisade kriterier. Dessutom var sekretariatet då detsamma för bägge grupperna.

⁹ Minnesanteckningar 2001-08-17, p. 7.

¹⁰ Protokoll från möte den 24 oktober 2001 i programgruppen för forskning om ”Sveriges förhållande till nazism, Nazi-Tyskland och Förintelsen”. Handlingen är fogad till ÅR-HS protokoll 2001:6 som Bilaga 4.

¹¹ Ursprungligen föremål vid ansökningstillfället en annan huvudsökande, prof. Anders Berge, eftersom Mattias Tydén då ännu inte disputerat. När det skett, övertog han ensam ansvaret för projektet och därmed kontraktet.

¹² Jarlerts ansökan ingick som ett delprojekt i en ansökan med professor Ruth Franzén, Teologiska institutionen vid Uppsala universitet, som huvudsökande (Dnr 421-2001-5228). Ämnesrådets beslut avser dock bidrag för endast detta delprojekt.

Medsökande var FD Göran Leth (JMK, SU) och sammanlagt beviljades 3 000 000 SEK i bidrag för åren 2002-2004.

- Professor Charles Westin, Centrum för invandringsforskning, Stockholms universitet, *"Nationalsocialism i förändring. Ett omvärldsanalytiskt perspektiv"*, Dnr 421-2001-5237. Medsökande var docent Mattias Gardell (SU) FD Helene Löow (BRÅ) och FD Mats Deland (SU). Sammanlagt beviljades 5 000 000 SEK i bidrag för åren 2002-2005.
- Docent Birgit Karlsson, Ekonomisk-historiska institutionen, Göteborgs universitet, *"Handel och moral. Ett ekonomisk-historiskt perspektiv på relationerna mellan Sverige och Tyskland 1933-1950"*, Dnr 421-2001-5471. Medsökande var prof. em. Martin Fritz (GU), FK Ingela Karlsson (GU) och docent Sven Nordlund (UmU). Sammanlagt beviljades 3 000 000 SEK i bidrag för åren 2002-2004.

Ännu ett projekt fanns med i gruppens förslag men avvisades av Ämnesrådet, som i stället delegerade till huvudsekreteraren att besluta i saken, efter det att projektet redovisats i "reviderad form och inom ramen för en total budget om 4,6 milj kr".¹³ Så skedde också i enlighet med beslut av huvudsekreteraren 2002-02-06, som beviljade sammanlagt 4 548 000 SEK i bidrag till detta projekt för åren 2002-2005 enligt följande:

Professor Greger Andersson, Institutionen för konst- och musikvetenskap, Lunds universitet, *"Fruktan, Fascination och Frändskap. Det svenska kulturlivets och vetenskapssamhällets relation till Nazism och Fascism" 1930-1950*". Dnr 421-2002-444. Medsökande var prof. Gunnar Broberg, idéhistoria (LU), FD Lars M. Andersson, Historia (LU) och prof. em. Sverker Oredsson, Historia (LU).

Sammanfattningsvis hade Vetenskapsrådet därmed totalt beviljat bidrag till forskningsprojekt om 17 248 000 SEK för åren 2002-2005.

Huvudsekreteraren beslutade (2001-12-03) dessutom att förordna professor Klas Åmark som koordinator för programmet under tiden 2002-2005. Därmed kom 1 072 000 SEK att under denna tidrymd disponeras för ersättning vid nedsättning av tjänst med 25 % samt expenser. Under tre år hade Åmark sådan ersättning om 15 procent och för året därefter motsvarande 50 procent. Detta senare år ägnades huvudparten av Åmarks arbete åt programmets slutrapport. År 2005 beslutades därutöver att för Åmarks räkning utbetala ytterligare 455 000 SEK i arvode för arbete med att, i enlighet med regeringsuppdragets krav, under 2007 publicera en syntetiserande slutrapport från programmet samt för att bekosta dess utgivning.¹⁴ Programgruppen hade dessförinnan redan under sina två första år förbrukat 1 128 000 SEK. Den sammantagna innebörden av detta är att av de medel (20 MSEK) som anvisats för programmet var totalt 19 448 000 SEK tagna i anspråk vid början av 2002. Återstoden var driftsmedel och innefattade även utgifter för konferenser i anslutning till forskningen inom programmet.

Ekonomisk redovisning för programmet som helhet presenteras nedan i särskild bilaga.

¹³ Protokoll ÄR-HS, nr 2001:6. 2001-11-15—16, § 8, inkl. bil. 4.

¹⁴ Se ärenden Dnr 2001-6104; 2005-8430. Se även "Riktlinjer för uppdrag som koordinator..." i skrivelse från K. Åmark till VR 2001-11-26. Beslut om tilläggsmedel: ÄR-HS, protokoll 2005-05-23 (Nr 2005:3).

6. Om hemliga handlingars tillgänglighet för forskning

Ett av projekten, *Nationalism i förändring*, som alltjämt bedrivs vid Stockholms universitet (CEIFO), innehåller forskning av FD Mats Deland om ”Svenska myndigheters hanterande av andra världskrigets krigsförbrytare”. Han fäste under våren 2003 programgruppens uppmärksamhet på vad han ansåg vara svårigheter och hinder, när det gällde att för forskningsändamål få ta del av sekretessbelagda handlingar rörande försvarsmakten, som förvarades i Riksarkivet. Gruppen behandlade saken vid två tillfällen och uppdrog åt dess ordförande landshövding Mats Svegfors att tillsammans med professor Klas Åmark att påkalla regeringens uppmärksamhet. Så skedde i en skrivelse ställd till statsministern den 23 november 2003.¹⁵

I skrivelsen påtalades att denna olägenhet inte bara gällde krigsförbrytare som beviljats medborgarskap i Sverige, utan även annan forskning inom programmet; om den svenska nazismen efter 1945; om nazismen inom den svenska officerskåren och önskvärd forskning om poliskåren. Dessutom påtalade skrivelsen att också material från Försvarets Radioanstalt (FRA) ”borde ställas till forskningens förfogande”. Lagstiftningen, hette det vidare, ”lägger allvarliga hinder i vägen för den här typen av forskning, helt central för våra kunskaper om Sveriges förhållande till Förintelsen, både då det gäller hittillsvarande forskning i säkerhetspolisens och forskning i den militära underrättelse- och säkerhetstjänstens arkiv”. Långa väntetider om 6 à 12 månader sades hota möjligheterna att ”genomföra forskningsprogrammet inom de tidsramar regeringen satt upp”.

Från programgruppens sida framhölls behovet av en lagändring, så att handlingar från den militära underrättelsetjänsten omfattades av samma regler som gäller för Säpo:s arkiv. Med skrivelsen följde också en hemställan om att FRA:s arkiv blir tillgängligt för forskning och att tidsgränsen för Säkerhetstjänstkommissionens arkiv skall avkortas. Det är programgruppens uppfattning att dess hemställan inte har tillmötesgått från regeringens sida, något som Deland också påtalat i en skrivelse ställd till Vetenskapsrådet den 8 mars 2006.¹⁶

7. Den vetenskapliga koordineringen av programmet

Forskningsprogrammet har sedan juli 2002 haft en vetenskaplig samordnare i professor Klas Åmark vid Historiska institutionen, Stockholms universitet. Han har inte bara drivit på den vetenskapliga produktionen och låtit ordna konferenser och seminarier inom programmet, utan även bidragit med sin erfarenhet och breda nätverk inom den relevanta forskningsvärlden, också internationellt. Han har dessutom förmått att knyta samman forskare med olika bakgrund för att samarbeta med varandra och respektera varandras skiljaktiga kunskapskulturer. Åmark har också lagt ned ett omfattande arbete på forskning om *flyktingpolitiken*. Både genom egen punktvis arkivforskning och genom att ha handlett ett stort antal C- och D-uppsatser samt genom att utanför programmet bygga upp kontakter med pågående flyktingforskning (se vidare i nedanstående Exkurs). Dessutom arbetar Åmark för närvarande med en sammanfattande syntesrapport om forskningen inom programmet: *Bo granne med ondskan. Slutrapport från forskningsprogrammet Sveriges förhållande till nazismen, Nazi-Tyskland och Förintelsen*. Den beräknas komma ut av trycket år 2007.

¹⁵ Minnesanteckningar från Programgruppens möten 2003-04-23 och 2003-10-10. Skrivelse till Statsminister Göran Persson. Regeringskansliet. 2003-11-23.

¹⁶ Enligt uppgift från Åmark den 9/2 -06 besvarades skrivelsen 2003-12-01 adresserad till Åmark, Historiska institutionen, Stockholms universitet. Lena Stymne vid Statsrådsberedningen meddelar däri att ärendet överlämnats till Justitiedepartementet. Se även Mats Delands skrivelse till Vetenskapsrådet 2006-03-08.

Han har också varit medredaktör för den av programgruppen initierade forskningsöversikten som tagits fram och publicerats i programmet s första skede. Artikeln *Democracies in Struggle against Dictatorships* har tillika publicerats för en tysk publik.¹⁷ Dessutom är ytterligare bidrag av Åmark under utgivning.¹⁸

8. Större konferenser som genomförts inom programmet

Vid arbetet med att utforma programmet arrangerade programgruppen en inledande forskarkonferens i Sigtuna den 10-11 januari 2001. Den handlade om att om forskningsläget och möjliga forskningsperspektiv och slutsatser m.m. av en inventering av befintlig kunskap som översiktligt tagits fram inom skilda områden under Stig Ekmans ledning.

Den följdes upp med en internationellt upplagd forskarkonferens i Stockholm 14-15 mars 2002. Temat för denna var **European Research on Nazism, Nazi Germany and the Holocaust – State of research and New Perspectives**. Arrangörer var Vetenskapsrådet och Riksbankens Jubileumsfond, som också bidrog ekonomiskt med 150 000 SEK.

Syftet var att låta den pågående svenska forskningen inom programmet berikas genom att konfronteras med den internationellt verksamma och av kommentarer och kritik från ledande expertis inom dess skilda temaområden. Den samlade ett femtiotal forskare. Huvudtalare vid konferensen var professor *Yehuda Bauer*, Jerusalem, som gav en översikt av forskningsfältet. Framstående forskare inom och utanför Norden ledde konferensens olika sessioner. Medverkande var ett antal forskare på hög nivå. Inte minst var den tyska forskningen väl företräd och bland deltagarna fanns också samtliga forskare inom programmet. Inriktningen var strikt inomvetenskaplig. Dock förekom en avslutande och utåtriktad publik del som lockade ett femtiotal av en intresserad allmänhet. Konferensen blev också den enda i sitt slag.

I handlingarna inför konferensen bifogades *dokumentation* som bestod av sammanfattningar av de svenska projekten samt manuskopior av de anföranden som hölls, om än med undantag för professor Bauers. Den egentliga dokumentationen består av en antologi i redaktion av Stig Ekman och Klas Åmark, ”*Sweden’s relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust. A survey of research*”.

9. Arbetskonferenser. ”Work in progress”

Programgruppen har sett det som betydelsefullt att skapa förutsättningar för att i kreativa sammanhang samla de olika forskarna i projekten till gemensamma möten för utbyte av tankar, kritik och perspektiv kring varandras papers om forskningsrelevanta teori- och metodproblem, liksom när det gäller hanteringen av praktiska och forskningsetiska frågor.

¹⁷ Se Åmarks artikel i: *Sweden’s relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust A survey of research*. Edited by Stig Ekman and Klas Åmark. Stockholm Studies in History nr 66, Almqvist & Wiksell International, Edsbruk 2003. Artikel på tyska se Åmark, K., 2001, *Demokratien in Kampf gegen Diktaturen*, i: *Nordeuropaforum* nr 2, 2001).

¹⁸ ”Demokratien, neutraliteten och moralen. Sverige under andra världskriget”, i: Tydén, M., Andersson, L. M., red., *Rätt eller fel? Om att i efterhand bedöma den svenska neutralitetspolitiken, flyktingpolitiken och relationen till nazismen 1933-1945* [publiceras under 2006] samt artikeln ”Flyktingforskningens problematik” [kommande, i: *Arbetshistoria*, utgiven av Arbetarrörelsens arkiv och Bibliotek].

En sådan arbetskonferens anordnades i Lund 2003-04-10—11. Där deltog 35 personer, däribland några danska forskare, vilka presenterade den danska nazismforskningen. Därutöver diskuterades innehållet i fyra framlagda papers.

En annan ordnades i Göteborg 2004-03-4—5 med 26 deltagare, varav några denna gång var inbjudna norska forskare verksamma inom fältet och som medverkade med papers och föredrag. Konferensen speglade det aktuella arbetsläget inom programmet, forskningsrönen och den norska forskningen. I ytterligare fem papers uppmärksammades bl a krigsförbrytare i Sverige samt kulturlivet och den s.k. ariseringspolitiken som Nazi-Tyskland försökte omsätta också i neutrala länder som bl.a. Sverige och Schweiz i syfte att eliminera judarna ur yrkeslivet och därmed beröva dem försörjning och deras samhällsliga rättigheter.

Ännu en arbetskonferens arrangerades 27-28 maj i Sigtuna 2004. Den var gemensam för Vetenskapsrådets båda program om ”Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen” och om ”Kommunistiska regimer”. Här var det gemensamma temat *Stalinism och nazism*. Stephen Kotkin, Princeton University, USA, gjorde en jämförande analys mellan nazism och stalinism. Även den brittiske historikern Richard Overy medverkade och diskuterade jämförelsernas begränsningar, medan Nicolas Werth från Paris och författare till *Kommunismens svarta bok*, tog upp de senaste forskningsresultaten från den stora terrorn i Sovjet på 1930-talet. Deltagarna kunde här nu sinsemellan direkt jämföra och kritisera varandras forskningsresultat. Men där gavs dessutom utrymme för andra svenska forskare att delta och lägga fram egen forskning. Arrangörerna ville på detta sätt ge förutsättningar för ett interaktivt lärande och korsbefruktande idéutbyte mellan forskarna inom bägge programmen.

Den 24 – 25 oktober 2005 anordnades i Stockholm en sista arbetskonferens för forskarna inom programmet. Även ett antal doktorander som haft en anknytning dit deltog. Där kom huvudsakligen de nya rönen och forskningsresultaten från de olika forskningsprojekten att presenteras och diskuteras. Även de olika projektens publiceringsplaner redovisades. Den 15 november 2005 anordnades i samarbete mellan programgruppen (genom Åmarks och Pär Frohnerts försorg) och Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek dessutom en konferens om flyktingforskning i syfte att spana den forskning som pågår.

10. Doktorandkonferens

Inom forskningsprogrammets ram har programgruppen dessutom bekostat en konferens i syfte att locka unga forskare i doktorandutbildningen till att forska inom programmets olika temaområden.

Den 23 -24 januari 2004 hölls en doktorandkurs med medverkan från ett antal aktiva forskare och 17 doktorander. Därmed förstärktes också kontaktytorna inom en bred forskargrupp med nära anknytning till forskningen inom programmet, vilket sedan på olika sätt har följts upp.

11. Samarbete med Riksbankens jubileumsfond

Forskningsdirektören vid Riksbankensfonden, docent Mats Rolén, har varit en självskriven medlem i programgruppen sedan första början. Genom hans medverkan har programgruppens arbete berikats med överblick och forskarnätverk inom den relevanta forskning som pågått såväl inom som utom Sverige med stöd av RJ. Fonden har också generöst bidragit med finansiellt stöd till publicering samt konferenser och andra initiativ. De sammanlagda medlen som fonden under de år programmet pågått ställt till förfogande belöper sig till 350 000 SEK.

12. Vetenskapsrådets erfarenheter och bedömning av verksamheten inom programmet

Regeringens uppdrag till HSR och Vetenskapsrådet specificerades med en - för forskningsssammanhang – påfallande detaljeringsgrad som den utsedda programgruppen valt att förhålla sig till selektivt, väl medveten om uppdragets svårighetsgrad och med tanke på den korta tid som stod till buds. Forskningsprogrammet om Sveriges förhållande till nazismen, Nazi-Tyskland och Förintelsen utvecklades med stor framgång av programgruppen, som gav perspektiv och tolkning med vetenskaplig relevans åt regeringens kunskapsintresse vid formuleringen av uppdraget.

Programgruppens arbete visar att denna typ av forskningsinsatser kräver noggrann förberedelse. Ett problem för sig, då det gäller att med kort varsel ta särskilda initiativ för att locka fram ny forskning, är svårigheten att avpassa sådana till rimliga förväntningar om att forskningssystemet för tillfället rymmer sådan ledig kapacitet och som är beredd att leverera vetenskaplig forskning av hög kvalitet. Dessutom är forskning tidskrävande och måste få ta tid. Således pågår alltså flera av de projekt som inleddes år 2002.

Det finns även anledning att påtala att en forskare, som i sin forskning varit beroende av att få ta del av sekretessbelagda handlingar, har mött stora hinder och svårigheter när det gäller att få tillgång till dokument rörande den militära underrättelse- och säkerhetstjänstens arkiv samt handlingar som härrör från Säpo:s och Försvarets Radioanstalts verksamhet. Programgruppen har därför i en skrivelse till statsministern 2003-11-23 påtalat denna olägenhet och hemställt om en lagändring. Vetenskapsrådets genomförande av uppdraget har alltså i detta hänseende motverkats och sinkats av administrativa rutiner för myndigheternas handläggning vid hantering av hemliga handlingar. Det är därför rådets mening att dessa rutiner, liksom lagrummen, måste göras mer tillåtande för forskning i framtiden.

Vetenskapsrådet anser vidare att programmet öppnat ett angeläget forskningsområde som stimulerat förnyelse men också förnyring av svensk humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning. Satsningen har även bidragit till att locka fram ett omfattande intresse inom den svenska forskarvärlden för området i vidare mening. Flera forskare inom programmet har framträtt och presenterat papers också vid såväl nordiska som internationella konferenser, etc. Internationell närvaro förenas i många fall också med synlighet genom publicering i utländska tidskrifter. Flera forskare som t ex Klas Åmark och Martin Fritz har dessutom framträdande positioner i det internationella forskarsamhället.

Det är också Vetenskapsrådets bedömning att forskningsprogrammet kunnat genomföras med oväntad framgång. Det har lockat forskare från skilda ämnen till att vilja samarbeta kring gemensamma problem- och frågeställningar av stor relevans inte bara vetenskapligt, utan vars rön påtagligt avviker från den gängse bilden av förhållandena till och synen inom skilda samhällssfärer på nazismen och dess offer. I nedanstående *appendix* återfinnes en mer fullständig redogörelse för forskningsresultat från de projekt som ingått i programmet. Dessutom bifogas en *exkurs* som omfattar pågående forskning som mer eller mindre kommit att befordras tack vare den gjorda programsatsningen.

Kunskapsproduktionen i form av monografier och artiklar i antologier är betydande och en omfattande planerad utgivning förväntas komma ut av trycket under det kommande två åren. Forskningsresultaten, som de hittills kunnat överblickas, låter ana betydande nyhetsvärde. Forskningen har kommit att uppmärksamma delar av en svensk förflutenhet vad gäller Sveriges förhållande till nazismen, Nazi-Tyskland och Förintelsen, som hittills varit fördolda, förtigna eller präglats av förljugenhet i offentligheten.

Det är dessutom rådets uppfattning att det också krävs adekvata förberedelser och vetenskaplig samordning och tillsyn av projekt som ingår i detta slag av programsatsningar. Det visar erfarenheten av en tidigare satsning på ett program för forskning om den svenska militära underrättelse- och säkerhetstjänsten (MUST). Det var således ett lyckosamt förutseende från programgruppens sida att låta avlöna en kvalificerad vetenskaplig koordinator, som med sin erfarenhet kunnat hålla samman de skilda projekten inom programmet även driva på forskningsarbetet. Därmed har också förutsättningarna gynnats för att producera ett syntesarbete, som innefattar den forskning som utförts inom programmet jämte den forskning som tidigare finansierats av Riksbankens Jubileumsfond.

Ännu återstår dock åtskilligt att belysa med ytterligare forskning. Till de områden som kan pekats ut hör *informationen som nådde det svenska samhället* om läget i Nazi-Tyskland, med dess terror, judeförföljelser och Förintelsen och om tillståndet i de av Nazi-Tyskland ockuperade områdena. Det gäller även informationen som fångades upp av den militära underrättelsetjänsten och den som nådde UD genom diplomat- och attachérapporter samt sådan som kom till allmänhetens kännedom via media, liksom den som nådde företagen genom deras affärskontakter. Trots de tunga insatser som gjorts inom ramen för forskningsprogrammet och av andra forskare inom området behövs det också mer forskning om *hur den svenska demokratin fungerade* och om *flyktingpolitiken och den svenska hjälpverksamheten* till andra länder i hela dess omfattning.

Vissa övergripande frågor kan med fördel bilda basen för en bred demokratiteoretisk diskussion med empiriska illustrationer. Det kan handla om att följande typ av frågor belyses i konstitutionellt, folkrättsligt eller utifrån medborgarvärderingsperspektiv: Vilket ansvar har egentligen den neutrala staten i relation till krigförande stater och till diktaturer i dess omgivning? Har den neutrala staten särskilda skyldigheter inom det humanitära området inklusive flyktingpolitiken? Här finns flera centrala problem- och frågeställningar för forskningen att arbeta vidare med och som inte bara berör förhållanden i samband med det andra världskriget, utan vilkas relevans sträcker sig långt in i det moderna Sverige och dess relationer med omvärlden. Därför behövs nya, särskilda satsningar för att bygga upp starka forskningsmiljöer med möjlighet till långsiktig kompetensuppbyggnad.

Det är dessutom en stor uppgift att tillsammans med myndigheter, organisationer och andra aktörer i samhällslivet föra ut den nya kunskap som nåtts inom programmets ram till en bredare allmänhet. Det är viktigt att såväl forskning som forskningsinformation innefattar och stärker en demokratisk praktik byggd på öppenhet och tolerans, försvar av det civila samhällets institutioner och medborgarnas kontroll av staten. Svensk humanistisk forskning har tillsammans med samhällsvetenskapen en viktig samhällsuppgift, vad gäller att kritiskt granska problem och risker i samhällets utveckling och att förutsäga utfall av åtgärder av betydelse för den rådande samhällsordningen.

Appendix

Forskningens resultat och rapportering från de projekt som ingår i programmet

Forskningen inom programmet ”Sveriges förhållande till nazismen, Nazi-Tyskland och Förintelsen” är mycket omfattande och befinner sig i ett skede då resultaten publiceras i form av antingen monografier, eller som artiklar i antologier eller i svenska och internationella vetenskapliga tidskrifter eller andra sammanhang. En hel del planerad utgivning är på väg till trycket. I många fall förväntas ytterligare publicering ske under de kommande två åren. Detta är i forskningssammanhang helt i sin ordning, ty forskning tar tid räknat från ansökan om projektbidrag till slutförande och publicering av forskningsrönen. Det handlar om forskningssystemets sätt att autonomt säkerställa kvalitetsgranskning och bedömning av resultaten. De deltagande forskarna har också presenterat resultat i ett antal föredrag vid vetenskapliga konferenser och i artiklar för att därefter publiceras. I det följande presenteras projektens forskningsrön och publikationer, m.m.

”Nationalsocialistiska raslagar genom statliga anvisningar vid tillämpning inom Svenska kyrkan” *Professor Anders Jarlert, Centrum för teologi och religionsvetenskap, Lunds universitet.*

Den i Sverige under 1930-talet inledda folkhemspolitiken skulle inte kännas vid några tillbakasatta, utan hjälpsamhet, omtanke och jämlikhet skulle prägla bygget av det goda medborgarhemmet, folkhemmet, hette det. Anders Jarlerts forskning visar att det i folkhemmet ändå förekom exkludering av medborgare. Från 1935 till andra världskrigets slut tillämpades de s. k. Nürnberglagarna av Svenska kyrkans präster i deras statliga funktion som lysningsförrättare. Lagarna förbjöd tyskar av s. k. arisk börd att ingå äktenskap med tyskar eller utlänningar av judisk börd. Den svenska tillämpningen gjordes i enlighet med en Haagkonvention från 1902. Från september 1937 tvingades svenskar som ville gifta sig med en tysk av s.k. arisk börd att underteckna en försäkran att ingen av deras far- eller morföräldrar tillhört den judiska rasen eller religionen. Det grundades på en kraftig rekommendation från UD:s rättsavdelning, men saknade historisk och demokratisk legitimitet och var dessutom främmande för svenskt rättsmedvetande. Det handlade t. ex om att Sverige 1940 erkände en dom i tyska Berliner Landesgericht om återgång av gällande äktenskap mellan en tysk ”arier” och en svensk medborgare av judisk börd, som därmed retroaktivt blev ogift mor, liksom att parets son retroaktivt miste sin äktenskapliga börd. Trots att UD erkände sig sakna behörighet att tolka svensk lag, kom dess anvisningar att i praktiken få denna verkan, då de innebar att en tysk dom skulle beaktas i Sverige. Ett liknande fall med återgång av äktenskap kom på tyska legationens begäran att drabba ett gift par som instämde av Snevrings tingslags häradsrätt i Kolbäck, för att där redogöra för omständigheterna kring det äktenskap de ingått i Storbritannien. Domstolen var således betydligt snabbare att följa tyska legationens begäran än UD:s lite trögare rättsavdelning. Återgångsdomen antecknades dock aldrig i Sverige, troligen på grund av prästerlig vägran.

Varken riksdagsledamöter, justitieministern eller domstolarna kom att uppträda i linje med deras motsvarigheter i Nederländerna, som avvisade allt tal om nederländska ”arier” eller ”judar”, med hänvisning till att det endast fanns nederländska medborgare. Inte heller avvisades de tyska formulärens från svensk sida, vilket ibland förekom i Nederländerna, då de inte byggde på den privaträttsliga lagstiftning som båda länderna förbundit sig att följa, utan endast sanktionerades av offentlighetsrättsliga tillämpningsföreskrifter. Jämförelser med förhållandena i Schweiz visar på att en öppen diskussion förekom där, liksom i Nederländerna, men att utfallet varierade: ibland mellan kantonerna och den nationella nivån, ibland även inom samma nivå.

Tysk lagstiftning i november 1941 gjorde alla tyskar av judisk börd som vistades i utlandet statslösa. Det innebar lättnad för Sverige, eftersom de då kunde hindersprövas som svenska medborgare. Även tyska, ”ariska” män kunde bli statslösa efter särskilt beslut, när de vägrat infinna sig till krigstjänst. För tyska, ”ariska” kvinnor i utlandet var det däremot svårare att bli statslös. Men de som var motståndare till nationalsocialism och antisemitism kunde också omfatta det rasparadigm, som utgick från tanken på samband mellan ”raser” och beteenden, ”sanningar” som också bekräftades av den svenska rasbiologiska forskningens förmenta karaktär av vetenskap och moral.

Motsträvigheten hos tjänstemän inom UD eller präster i Svenska kyrkan kan förstås antingen som motstånd eller som vägran med byråkratiska medel. Motståndet innebar en högre grad av aktivitet, men en vägran kunde föra med sig större risker för ämbetsmannen. Dock förekom byråkratisk acceptans och ibland entusiasm.

Publicering av projektresultaten

Monografier och artiklar:

Jarlert, A., 2006, "Judisk 'ras' som äktenskapshinder i Sverige. Effekten av Nürnberglagarna i Svenska kyrkans statliga funktion som lysningsförrättare 1935-1945". Malmö.

Jarlert, A., 2001, "Die Anwendung der Nürnberger Gesetze in der Schwedischen Kirche 1935-1945", i: *Kirchliche Zeitgeschichte*, Heft 1/2001.

Jarlert, A., 2005, "Nygren, Aulén och nationalsocialismen – omvärderingar av historiska positioner", i: Rubenson, S., Jarlert, A., *Kyrkohistoriska omvärderingar. (Meddelanden från Kyrkohistoriska arkivet i Lund. NF 7)*. Lund.

Övriga publikationer:

Paper framlagt vid konferensen om *Tysklandsrelaterad forskning vid Södertörns högskola* 22/11 2003.

Medverkan tillsammans med Sinikka Neuhaus vid *CTR-dagarna i Lund* 6/3 2004.

Paper framlagt vid *Historikerdagarna i Uppsala* 24/4 2005.

Paper vid gemensamma forskarseminarier mellan kyrkohistoria och migrationsforskning respektive rättshistoria vid *Lunds universitet*.

Gästföreläsningar:

Gästföreläsning vid Teologiska fakulteten vid Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg 24/7 2000

Gästföreläsning i Finska kyrkohistoriska samfundet i Helsingfors 6/3 2001,

Föreläsning vid symposiet "Rätt, religion och politik", tillägnat Magnus Sjöberg av Institutet för rättshistorisk forskning, Uppsala 24/10 2003 (under tryckning i en volym från Rättshistoriska institutet).

Föredrag i Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund 11/11 2003.

Föredrag vid Karlstads stiftshistoriska sällskaps 50-årsjubileum 22/11 2005 (under tryckning i en rapport från Karlstads stiftshistoriska sällskap).

"Pressfriheten och Förintelsen. Svenska medier i skuggan av andra världskriget och rapporteringen om Europas judar"

FD Ester Pollack och FD Göran Leth vid Institutionen för journalistik, medier och kommunikation, Stockholms universitet.

Projektet pågår till 2007. Inom projektet studeras dels pressfriheten i Sverige i skuggan av andra världskriget, dels hur Förintelsen behandlades i de svenska medierna. Den överordnade forskningsfrågan rör presspolitikens konsekvenser för nyhetsförmedlingen i Sverige om Förintelsen. Undersökningen om presspolitiken behandlar fyra huvudproblem: Styrningen av medierna; censur, självcensur och trots; hänsynen till Tyskland; samt pressideologi före, under och efter kriget. Undersökningen om förintelsen tar upp följande två frågor: Vilken information fick den svenska allmänheten om förintelsens förhistoria, förlopp och facit? Vad kan informationen ha betytt i ett samspel med andra samtida diskurser?

Något oväntat visar det sig att styrningen av informationsförmedlingen *inte* var något som statsmakterna ensidigt påtvingade medierna. Idén om statlig kontroll av information och propaganda i samband med krigstillstånd uppkom redan efter första världskriget, för att 1940 övergå i den starkt centraliserade Statens informationsstyrelse (SIS). Pressen var till att börja med knuten till SIS med ett pressråd, som senare kom att spela en aktivare roll genom tillkomsten av Pressnämnden. En stor del av klagomålen från tyskt håll mot svensk press förmedlades direkt från pressbyrån. Den centrala styrningen präglades av att en begränsad krets av ledande företrädare för det offentliga Sverige kom att agera i samförstånd. Tongivande pressmän hade själva varit med att skapa formerna för styrningen.

Tyskarna bevakade systematiskt det som trycktes eller på annat sätt offentliggjordes i Sverige. Från Berlin och Stockholm bevakades den svenska pressen långt före kriget: storstadspress, och landsortspress inklusive perifera tidskrifter. Rapporteringen åtföljdes kontinuerligt av protester. Den framgångsrika tyska

krigföringen skapade en svensk lyhörddhet i bemötandet. Det gäller både myndigheter och representanter för medierna. Klagomålen hade som regel två huvudsakliga orsaker: dels förekom ofta avvikelser i den svenska presskören, dels hade man från svenskt håll svårt att förutse vad som skulle kunna föranleda tyska klagomål. Därför skedde anpassningen ofta i efterhand. Med en vändande tysk krigslycka följde emellertid inte någon dramatisk ändring av den svenska hållningen, flertalet tidningar, liksom radion och TT tillhölls länge att visa stor försiktighet och en betydande lyhörddhet. Den svenske ministern i Berlin, Arvid Richert, var länge språkrör för den tyska kritiken mot svenska tidningar.

Motsträviga och kritiska röster fanns dock vid sidan av den följsammare majoriteten som t ex Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, Eskilstuna-Kuriren, Arbetaren, liksom den kommunistiska pressen. Direkt censur handlade om transportförbund och beslag, men dessa statliga sanktionsmedel användes sällan, vilket möjligen kan tolkas som att regeringen och staten med den sökte slå vakt om en principiell pressfrihet. Under kriget utvecklade i svensk press också en stark konsensuskultur som kom att förändra liberal pressideologi, varvid stora delar av pressen alltmer identifierade sig med ett homogent statsintresse.

Vad beträffar judeförföljelserna och Förintelsen var informationen i media före 1941 sparsam. Ledande företrädare för press, radio och TT kan i varierande grad ha haft information om omfattande övergrepp men valde att inte föra dessa vidare. Förutsatte sådana beslut inte direkta anvisningar om publiceringsförbud? Sannolikt rådde konsensus om vad som skulle publiceras och vad som inte borde publiceras. När uppgifter om övergrepp och våld senare kom att skildras, berodde det inte alltid på ett engagemang för de judiska offren. Med rapporteringen om terrorn kom i själva verket svenska medier att många gånger överta en nazistisk antijudisk diskurs. När det gäller judarnas öden utmärkte sig GHT genom att publicera en hel del stoff som inte förekom i andra tidningar.

Publicering av projektresultaten

Artiklar:

Leth, G., 2002, "Reporting the Night of Broken Glass. The Swedish press and the Final Rehearsal before the Holocaust." I: *Nordicom-Review*

Leth, G., 2005, "Svensk pressfrihet i skuggan av andra världskriget", i: Charlotta Brylla, m. fl., red., Bilder i kontrast. *Interkulturella processer Sverige/Tyskland i skuggan av nazismen 1933-1945*. [Schriften des Centers für deutsch-dänischen Kulturtransfer Nr. 9]. Aalborg.

Leth, G., 2005, Konstruktionen av en likgiltighet. "Kristallnatten" i svenska dagstidningar. I: *Forum för levande historia, skriftserie 1*. Stockholm.

Övriga publikationer:

Leth, G., "Svensk offentlighet inför Nazitysklands påtryckningar". Paper vid slutkonferens för Vetenskapsrådets forskningsprogram *Sveriges förhållande till nazismen, Nazi-Tyskland och Förintelsen*, Södergarn, Lidingö 24–25 oktober 2005.

Leth, G., "The Construction of Indifference. The Swedish Press and the "Reichskristallnacht". Paper presented at ICA, May 26-30, 2005 Sheraton New York, 55:th Annual Conference Communication: *Questioning the Dialogue*.

Leth, G., "Svensk pressfrihet i skuggan av andra världskriget". Presentation vid konferensen *Bilder i kontrast. Interkulturella processer Sverige/Tyskland i skuggan av nazismen 1933-1945*. 3-5 februari 2005. Foresta hotell och konferens, Lidingö.

Leth, G., "Bystanding media? The Swedish Press and Soviet and Nazi crimes against humanity". Paper presented at the conference *Stalinism and Nazism*, Sigtuna, Sweden, 27-28 May 2004.

Leth, G., "Den svenska pressen och kristallnatten". *SVENAZ-konferens 4-5 mars 2004 Ågrenska Villan*, Göteborg.

Leth, G., "The Construction of Indifference to the Persecutions of Jews. The Swedish Press and the Radicalisation of Nazi Anti-Semitism". *Den okände (?) grannen. Tysklandsrelaterad forskning i Sverige 21 – 22 november 2003. Centrum för Tysklandsstudier*. Södertörns högskola.

Leth, G., "The Origins of Neutrality to the Holocaust? The Swedish Press and the Radicalisation of Nazi Anti-Semitism." *Paper presenterat på ESF Workshop, Team 6: The Gentiles' Attitudes towards the Persecution of Jews and Jewish Actions and Reactions*. Budapest 21-24 November 2002.

Leth, G., "Reporting the Night of Broken Glass. The Swedish Press and the Prelude to the Holocaust." *Paper till 15:e nordiska konferensen för medie- och kommunikationsforskning i Reykjavik* 11-13 augusti 2001.

Leth, G., Pollack, E., m. fl., "Medierna och andra världskriget En forskningsplan". *Konferens med internationell referensgrupp vid JMK*, Stockholms universitet, 19-20 april 2001.

Planerad utgivning:

Inom projektet planeras under 2006 publicering av ytterligare ett par artiklar. Dessutom sker överläggningar med förlag om en antologi med slutredovisning av projektet preliminärt under 2007. Ester Pollack förbereder under 2006 manus för en monografi som relaterar till Leths forskning och till en studie av judiska publikationer, liksom till debatten under perioden.

Därutöver sonderas möjligheterna för publicering av artiklar i the *Journal of Language and Politics*, och i den engelskspråkiga tidskriften för nordisk kriminologi, *Journal of Scandianvian Studies in Criminology and Crime Prevention*.

Popularisering av forskning:

Göran Leth: Föredrag och deltagande i lärarseminarium om Sverige och Förintelsen Malmö 1/11 2005. Föredrag om de norska och danska judarna i svensk press, 8 november 2005 på Judiska museet. Medverkan i referensgrupp för projektet Sverige och Förintelsen för Forum för levande historia. 2005. Tre föreläsningar om svenska tidningar och "Kristallnatten" på Judiska museet September-oktober 2000. Presentation av forskningsprojektet vid JMK:s, Stockholms universitet, Forskardagar (tillsammans med E. Pollack) inför samtliga nyantagna studenter i februari 2002, 2003, 2004 samt 2005.

Ester Pollack: Presentation av projektet (med huvudvikt vid temat historiska rättsprocesser som drama) vid *internationell konferens i teatervetenskap*, Helsingfors universitet, Finland, mars 2004.

"Nationalsocialism i förändring. Ett omvärldsanalytiskt perspektiv"

Professor Charles Westin, Centrum för forskning om internationell migration och etniska relationer, Stockholms universitet.

Under 1990-talet drabbades Sverige av en politisk uppbyggnad med nationalsocialistiska förtecken. Projektet söker frilägga sammanhangen bakåt i tiden och i relation till den samtida omvärlden. Utifrån olika discipliner och teoretiska perspektiv, och med användning av olika empiriska material och vetenskapliga metoder, syftar projektet till att belysa processer och betingelser som möjliggjorde de nationalsocialistiska gruppernas etablering i Sverige. I fokus står förmedlingen av idéer över generationer, det politiska och idémässiga klimatet i landet, och den roll som historiska och nutida internationella utvecklingstrender har spelat. Projektet omfattar fyra olika men samverkande och varandra kompletterande delprojekt.

- *Svenska myndigheters hanterande av andra världskrigets krigsförbrytare;*
- *Svensk nationalsocialism och militant rasideologi - hotbild och verklighet;*
- *Nationalsocialism i välfärdsstaten;*
- *Tredje positionen och dess anknytning till vänstern och radikal islam.*

De olika delprojekten har många gemensamma beröringspunkter och projektet syftar till att mångvetenskapligt och tvärdisciplinellt samarbeta kring gemensamma problem- och frågeställningar och därmed förväntas också synergivinsterna uppstå.

Delprojektet "Svenska myndigheters hanterande av andra världskrigets krigsförbrytare"

FD Mats Deland, Centrum för forskning om internationell migration och etniska relationer, Stockholms universitet, forskar om svenska myndigheters hantering av andra världskrigets krigsförbrytare inom ramen för programmet. Projektet pågår till år 2007. Preliminära resultat belägger att de allierade var väl

underrättade om de förbrytelser, som tyskarna och deras förbundna gjorde sig skyldiga till, såväl den rent nazistiska maktapparaten som polisen och den reguljära krigsmakten.

Tidigt blev det ett krigsmål att ställa de skyldiga inför rätta. Trots att nästan 150 000 personer anlände som flyktingar till Sverige i världskrigets slutskede, verkar inget organiserat samarbete ha inletts med det internationella rättsmaskineri som hanterade krigsförbrytare. Sveriges del av denna process blev i allt väsentligt åskådarens. Delands forskning handlar dels om att undersöka hur många personer med ett krigskriminellt förflutet som anlände till Sverige och hur de kom hit, dels om att utreda vilken behandling de fick. Det ger stoff för en avvägd värdering av regeringens och svenska myndigheters hantering av frågan med dess kopplingar också till nutid.

Deland gav redan i april 2003 programgruppen till känna att han i sin forskning utsattes för långa väntetider och andra svårigheter, då han som forskare önskade ta del av hemligt material i följande arkiv:

SÄPO:s arkiv, förvarat antingen hos RPS eller riksarkivet.

MUST-arkivet, förvarat hos försvarsstaben.

Statens utlänningskommissions arkiv, som liksom Socialstyrelsens och många departements arkiv huvudsakligen förvaras hos riksarkivet.

UD:s arkiv, som till viktiga delar alltså förvaras i Arvfurstens palats.

De uppkomna svårigheterna ansågs bero på arkivmyndigheternas tillämpning av sekretesslagen, m. m.¹⁹

Programgruppens ordförande, landshövding Mats Svegfors och professor Klas Åmark påtalade i en skrivelse till statsministern 03-11-23 dessa svårigheter och hemställde hos regeringen om åtgärder syftande till att ändra sekretesslagen, så att Säpo:s, MUST:s, FRA:s och Säkerhetstjänstkommissionens material omfattas av samma 40-årsregel som gäller sekretessbelagt material om utrikes- och försvarspolitik (Sekretesslagen, kap 2). Vidare hemställde de om avkortade granskningstider och att ett särskilt undantag från sekretesslagens bestämmelser ges till fil doktor Mats Deland. De påtalade svårigheterna består alltså och har allvarligt fördröjt Delands arbete, under det att skrivelsen till statsministern förblivit obesvarad. Mats Deland påpekar också detta i en skrivelse till Vetenskapsrådet och regeringen 06-03-08.

Delprojektet "Svensk nationalsocialism och militant rasideologi - hotbild och verklighet"

Ansvarig för projektet är FD Helène Löw vid Forum för levande historia, Stockholm.

Hennes forskning handlar om nazismen i Sverige, 1924-1979 och är en grundläggande kartläggning av den svenska nationalsocialismen; en skildring av personer, organisationer och relevanta händelser. Anslutningen till den yttersta högern har varit störst i Västsverige och Skåne; en del anhängare har kommit från överklassen men de flesta var från lägre medelklass, arbetare eller bönder. Nazi-Tyskland var ofta förebilden men rörelserna fick också gå en taktisk balansgång beroende på Tysklands rykte i olika skeden. Några partier kom in i kommunalfullmäktige, men inget uppnådde någon parlamentarisk bas.

Ursprunget till rörelserna fanns i de antisemitiska organisationer som bildades i Sverige i slutet av 1800-talet. De låg till grund för det första nationalsocialistiska partiet, Svenska Nationalsocialistiska Frihetsförbundet, som bildades 1924 av Birger Furugård. Snart splittrades emellertid rörelsen och utbrytarna, under ledning av Sven-Olov Lindholm överlevde ända till 1950. Det mest kända namnet var länge Per Engdahl, ledare för Nysvenska rörelsen, som var aktiv ända in på 1990-talet, och Assar och Vera Oredsson i ledningen för Nordiska Rikspartiet, som grundades 1956 och har utgjort länken till dagens rasideologiska grupper. Efter kriget och Nazi-Tysklands sammanbrott väntade sig de flesta att nazismen skulle försvinna. Men mot alla odds lyckades diverse små och svårt splittrade nazistiska och högerextremistiska grupper ändå övervintra. Löw sätter ljuset på organisationer och personer och förklarar för läsaren hur det nazistiska och extremnationalistiska arvet förts vidare genom decennierna.

Delprojektet "Nationalsocialism i välfärdsstaten"

Forskningen inom projektet utförs av professor Charles Westin vid Centrum för forskning om internationell migration och etniska relationer, Stockholms universitet. Westin ställer forskningsfrågan hur det kan komma sig att 1990-talets nationalsocialism var möjlig och hur den kunde attrahera så många anhängare? Forskningsansatsen är strukturell snarare än historisk. Det gäller att klarlägga de strukturella

¹⁹ Motsvarande problem analyseras och diskuteras av Christer Jönsson i boken "Sanning och konsekvens? Erfarenheter från forskningsprogrammet om militär underrättelse- och säkerhetstjänst". *Brytpunkt*. En serie skrifter från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR). Stockholm 2000.

förutsättningar som betingade utvecklingen av svensk nationalsocialism. Analysen fokuserar oklarheter i invandringspolitiken. Datainsamling och bearbetning har skett vid en tvärsnittsundersökning baserad på enkätsvar, som inriktas på parametrar som kan besvara frågor om politiska värderingar, kunskap om Förintelsen, inställning till invandring och mångkulturalitet. Tidserien omfattar nedslag åren 1969, 1981, 1993 och 2005.

Dessutom har data bearbetats från två Eurobarometer surveyer (1997 och 2000) som genomfördes i de dåvarande 15 EU länderna på uppdrag av European monitoring centre on racism and xenophobia i Wien. Resultaten har redovisats i en artikel (2003). Vid analys av data framgår tydliga skillnader mellan länderna i fråga om befolkningens inställning till invandrade befolkningskategorier (i synnerhet de med utomeuropeiskt ursprung), till integrationspolitik, och i förtroende för det politiska systemet. Man kan tala om tre tydliga kluster av länder. Ett är *sydeuropeiskt och katolskt* (som inkluderar Grekland, Italien, Spanien, Portugal och Irland) med låg grad av rasism och assimileringspolitik och där invandring är ett relativt nytt fenomen. Här finns också stor misstro till politiska institutioner. Vidare finns ett *mellaneuropeiskt* kluster som omfattar Tyskland, Frankrike, Belgien, Luxemburg och Österrike, katolska länder) med en uttalad assimileringspolitik, höga värden för rasism, tidigare s k gästarbetarpolitik, omfattande och långvarig invandringshistoria och i tre av de fem länderna har populistiska invandringskritiska partier haft stora valframgångar. Dessutom framträder ett *nordeuropeiskt och protestantiskt* kluster (avseende Storbritannien, Nederländerna, Danmark, Finland och Sverige) som för en integrationspolitik, har långvarig invandring (utom Finland) och med hygglig tilltro till det politiska systemet men med en samtidigt påtaglig rasism. Med Eurobarometrarnas mått mätt kan det se ut som om länderna inom det nordeuropeiska klustret har en mindre rasistisk inställning jämfört med den i de mellaneuropeiska länderna. Dock är det nog så att den allmänna opinionen har varit delad och att det länge varit politiskt inkorrekt att uttala sig negativt om invandrare i de nordeuropeiska länderna.

Delprojektet "Tredje positionen och dess anknytning till vänstern och radikal islam"

FD Mattias Gardell är ansvarig för projektet som handlar om antisemitiska föreställningar bland muslimer och araber, då detta kan vara en ingång till underjordiska nätverk mellan nazister/fascister och islamister. Viss svensk forskning antyder nämligen att antisemitismen bland muslimer och araber i Sverige är på stark frammarsch. Gardell söker med stöd av fältstudier och insamlade data kritiskt förhålla sig till detta påstående.

Publicering av projektresultaten

Monografier:

Gardell, M., 2003., *Rasrisk: rasister, separatister och amerikanska kulturkonflikter*. Stockholm.

Gardell, M., 2005, *Bin Ladin i våra hjärtan [Elektronisk resurs] : globaliseringen och framväxten av politisk islam*. Stockholm.

Lööv, H., 2004, *Nazismen i Sverige 1924–1979. Pionjärerna, partierna, propagandan*. Stockholm.

Artiklar:

Deland, M., 2004, "The Swedish-Latvian Relief Committee, German-Baltic and Swedish Intelligence and Impact on the Reception of War Criminals in Sweden". Publicerad i *Latvijas Vesturnieku Komisijas Raksti* 11. sejums, Riga . [Artikeln hade dessförinnan presenterats som *Paper* vid den lettiska historikerkommissionens årliga konferens i Riga, juli 2003].

Gardell, M., 2005, White racist religions in the United States, i: Lewis, J. R., Aagard - Petersen, J., *Controversial new religions*. New York.

Westin, C., 2003, Racism and the Political Right, i: Merkl, P.H., Weinberg, L., red., *Right-Wing Extremism in the Twenty-first Century*. London.

Övriga publikationer:

Deland, M., The Swedish-Latvian Relief Committee, German-Baltic and Swedish Intelligence and Impact on the Reception of War Criminals in Sweden. Paper framlagt vid *den lettiska historikerkommissionens årliga konferens*, i Riga, juli 2003.

Deland, M., Uppsats om Giorgio Agambens begrepp undantagstillstånd och uppgörelsen med krigsförbrytare, vid *European Social Science History Conference* i Amsterdam, 24 mars 2006.

Westin, C., 2002, *Neo-nazism in a welfare state: the example of Sweden*. Centre for Research in International Migration and Ethnic Relations. [Occasional papers - Centre for Research in International Migration and Ethnic Relations, Stockholm University].

Planerad utgivning:

Deland, M., ”Undantagets undantag. Sverige och andra världskrigets förbrytare”, [i: Fredriksson, J., Larsson, E., red., *Vidgade perspektiv, 10 uppsatser om Foucault, makt och frihet*. Uppsala 2006].

Deland, M., ”Gjorde polisen rätt eller fel i jakten på krigsförbrytarna” [arbetstitel, i: Andersson, L. M., Tydén, M., red., *Rätt eller fel? Om att i efterhand bedöma den svenska neutralitetspolitiken, flyktningpolitiken och relationen till nazismen 1933-1945*. Stockholm 2006].

Gardell, M., *Blodets Gudar*. (Natur och Kultur. Stockholm 2007).

Westin, C., En delstudie skall publiceras inom ramen för Forums för levande historia publikationsserie. En annan delstudie förväntas kunna publiceras som en artikel i *Journal of Ethnic and Migration Studies*; alternativt i *Journal of Ethnic and Racial Studies*.

[Ytterligare publicering inkluderar en antologi, redigerad av Mats Deland och Charles Westin samt en monografi jämte ytterligare ett antal artiklar. De beräknas föreligga i manuskript årsskiftet 2007].

Slutrapport på svenska förväntas kunna publiceras på förlag eller inom CEIFOs rapportserie.

Popularisering av forskning:

Deland har medverkat vid ett offentligt samtal om nazismen, Nazi-Tyskland och Förintelsen med hänsyn till baltiska krigsförbrytare i Sverige tillsammans med vetenskapsjournalisten John Crispinsson i samband med Forum för levande historias förintelseutställning, 1/12 2005. Deland var också sakkunnig medlem av referensgrupp i samband med utställningens tillkomst.

”Fruktan, fascination och frändskap. – Det svenska kulturlivets och vetenskapssamhällets relation till nazism och fascism 1930-1950”

Professor Greger Andersson, Institutionen för konst och musikvetenskap, Lunds universitet.

Greger Andersson har stått för det akademiska ledarskapet inom projektet, som är ett exempel på hur många forskare från skilda discipliner inom humaniora på ett fruktbart sätt samarbetat kring gemensamma problem- och frågeställningar, som också ansluter till modern transnationell forskning på området.

Fruktan, fascination och frändskap är sammanfattande benämningar på de reaktioner som uppkom inom musikliv och vetenskapssamhälle i Sverige, liksom inom svenskt kyrko- och kulturliv i samband med den tyska nationalsocialismens framväxt på 1930-talet. Reaktionerna, liksom de kontakter som svenska tonsättare, musiker och musikskribenter hade med kolleger och institutioner i Nazi-Tyskland, utgör huvudteman i forskningsresultat som nyligen presenterats av projektet och som utgör viktiga bidrag till kunskapen om ”Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen”.

Tysklands rykte som kulturnation byggde allt sedan 1800-talet i hög grad på dess framskjutna position inom musiken och musiklivet. Många av musikhistoriens främsta gestalter såsom Johann Sebastian Bach, Ludwig van Beethoven, Johannes Brahms, Felix Mendelssohn-Bartholdy, Franz Schubert, Robert Schumann och Richard Wagner hörde hemma i den tysk-österrikiska kultursfären. I Tyskland fanns ett vitalt musikliv med många operor och orkestrar, världsberömda dirigenter och solister samt framstående musikkonservatorier med en dragningskraft långt utanför landets gränser. Självfallet influerades också Sverige av Tyskland som musiknation, ty lejonparten av det svenska musiklivets internationella kontakter knöts med Tyskland.

Med 1930-talet och nazismen genomfördes en brutal omgestaltning, som omfattade allt från estetiska ideal till vilka som fick lov att spela och lyssna. En av grunderna för hela denna omdaning var rasideologiska läror. Estetik i vid mening var central inom nationalsocialismen och spelade en viktig roll i omformningen av såväl samhället som den enskilda människan. Samhället förvandlades till teater, bland annat genom minutiöst regisserade massmöten, där musik i olika skepnader blev ett verksamt medel till att

konkret försöka skapa vad som kallades en ”*Volksgemeinschaft*”. Detta utmärkte också indoktrineringen i det allmänna skolväsendet. Musik och politik hörde i högsta grad ihop. Den konst, litteratur, musik och andra estetiska uttryck som inte ansågs passa det ”nya Tyskland” dömdes ut som urartad och förbjöds. Med hänsyn tagen till de betydelsefulla och långvariga musikförbindelser som Sverige haft och fortfarande hade vid 1930-talets början är det i högsta grad motiverat att analysera hur svenskt musikliv förhöll sig till musiklivet i det ”nya Tyskland” åren 1933–1945.

Begreppen ”nationalism” och ”nazism” analyseras med relevans också för ett musikvetenskapligt studium av FD Lars M. Andersson²⁰ och FD Henrik Bachner i en gemensam artikel, ”*Nationalismen – en begreppsdefinition*”. Greger Andersson ger en musikvetenskaplig översikt av hur den nazistiska maktapparaten skaffade sig kontroll över det tyska musiklivet och belyser även i vilka sammanhang och på vems initiativ som svensk musik kom att spelas i Tyskland och hur den var tänkt att uppfattas. Att frågan om musik och politik hörde ihop även utanför Tyskland visas övertygande i Petra Garberdings forskning om *Ständiger Rat für die internationale Zusammenarbeit der Komponisten*, en organisation som existerade mellan åren 1934 och 1944 och som initierades av naziregimen. Det handlar om ett spänningsfält mellan musik och politik i skuggan av nazismen möjligt att frilägga genom analys av Kurt Atterbergs insatser i detta råd.

Vidare jämför Dr phil. Ursula Geisler²¹ likheter och skillnader i synen på musik i Sverige respektive Tyskland mot bakgrund av de svensk-österrikiska makarna Karl och Julie Sporrns turnéer i Nazityskland samt den tyske musik- och sångpedagogen Fritz Jödes verksamhet på Siljansgården i Dalarna efter 1934. Henrik Rosengren har i sin tur undersökt den i Finland födde tonsättaren och musikskribenten Moses Pergaments dubbla identifikation som jude och svensk. Så har skett genom analys av hur han kom att relatera till Richard Wagners antisemitism enligt dennes artikel från 1850 ”*Das Judentum in der Musik*” från 1850. Boel Lindberg uppmärksammar lyssnarbrev med reaktioner på den musik som spelades i svensk radio under krigsåren. Där finns exempel på hur den kunde locka fram såväl pro- som antinazistiska stämningar.

Inom projektet har också tonsättaren och musikkritikern Wilhelm Peterson-Berger (1867-1942) behandlats. Enligt *Henrik Karlsson* var han en av de mest inflytelserika kulturskribenterna under de 35 år han var anställd vid Dagens Nyheter. Den tyska kulturkretsen med Goethe, Nietzsche och Wagner i spetsen dominerade hans föreställningsvärld. Kring sekelskiftet 1900 var detta inflytande som starkast och han spekulerade gärna, som de andra svenska pangermanerna, om den germanska folkrasens överhöghet och speciella mission. Men när nazisterna tog makten 1933 var Peterson-Berger den förste i musiklivet som uttryckligt tog avstånd från deras politik och var även privat en uttalad antinazist.

Idéhistorikern Henrik Bachner genomför inom projektets ram dessutom en undersökning som utifrån ett historiskt och idéhistoriskt perspektiv analyserar den svenska offentliga debatten om antisemitism under 1930-talet. I fokus står framför allt konservativa, socialistiska och kristna opinioner. Källmaterialet består av tidskrifter av politisk, kulturell och kristen karaktär. Däri ingår idétidskrifter knutna till politiska partier jämte monografier med karaktär av debattböcker, analys- och resereportage. Syftet är att fördjupa och problematisera bilden av olika svenska förhållningssätt till antisemitism som allmän företeelse och beståndsdel i den nazistiska ideologin och inom politiken och därmed även till judarna som kategori. Primära frågeställningar är: Hur beskrevs, förstods och förklarades antisemitismen som generell, nazitysk och svensk företeelse? Vilka var ”judarna” i den svenska debatten – hur beskrevs och karaktäriserades de? I vilken mån och på vilket sätt färgar den antisemitiska tankevärlden av sig på den svenska debatten om nazismen, antisemitismen och judarna?

Studien visar att begrepp som pro- och antinazism ofta är alltför trubbiga och oprecisa för att helt kunna tillämpas på de förhållningssätt som framträder i 1930-talets konservativa debatt. Denna präglades i stor utsträckning av ambivalens: en vacklande och tvetydig hållning inför såväl nazismen och Nazi-Tyskland som antisemitismen och judarna som grupp. Inom betydande konservativa och vissa kristna opinioner, men också i viss socialistisk debatt, var bilden av judarna påverkad av traditionella antijudiska stereotyper och myter. Detta fick påtagliga konsekvenser för hur antisemitismen som generell företeelse och som

²⁰ Se även Andersson, L. M., 2000, *En jude är en jude är en jude: representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900-1930*. Lund.

²¹ Se även Geisler, U., 2001, *Gesang und nationale Gemeinschaft : zur kulturellen Konstruktion von schwedischem "folksång" und deutscher "Nationalhymne"*. Nomos.

nazitysk ideologi, propaganda och politik uppfattades och tolkades. Publicering av forskningen planeras ske under de båda kommande åren.

Bachner presenterar inom projektets ram också en separat studie av konservativ debatt, speglad genom Gunnar Heckscher och dennes förhållningssätt till ”judefrågan samt de reaktioner han mötte.”²²

Idéhistorikern Henrik Johanssons avhandling inom projektet behandlar en gruppering inom svenska akademiska och vetenskapliga organisationer under perioden 1918-1950 och deras kontakter med såväl Tyskland som England och USA i ideologiskt, ekonomiskt, organisatoriskt hänseende. Perspektivet innefattar också de statliga forskningsrådets tillkomst. Därmed skärps förutsättningarna för att blottlägga vad som utgör kontinuitet och vad som kan ses som nyorientering.

I samma genre arbetar också professor Gunnar Broberg och FD Jan-Eric Olsén med en studie av förhållanden inom Vetenskapsakademien under åren 1933 till 1950. Forskningsproblemet anknyter till ett generellt och större problemområde, nämligen den tystnad inför världspolitiken som kännetecknade denna sammanslutning.

Projektet rymmer även en studie av FD *Lars I Andersson* om den svenska Rysslandsmissionen under mellankrigstiden. Då organisationen bildades 1903 var syftet att bistå ryska evangeliska församlingar i deras strävan att på sikt upprätta en evangelisk kyrka i Ryssland. Kommunismens revolution förändrade möjligheterna att arbeta. Ett fenomen för sig var organisationens närhet till och beroende av tyska synsätt. Där fanns en sträng antibolsjevikisk hållning, vilken medförde en närhet till nationalsocialismen under andra världskriget. Man omfattade kanske delvis antisemitiska värderingar, vilka fanns generellt i den svenska kristenheten, men de kom att förstärkas av tidens tal om ”judebolsjevismen”.

Docent Jesper Svartvik arbetar också inom projektet. Hans forskning tar sin utgångspunkt i den teologiskt motiverade antijudiska undervisningen. Den har varit ett nödvändigt villkor för uppkomsten och utvecklingen av västerlandets antisemitism. Han blottlägger och kategoriserar den kristna antijudiska diskursen: hur presenterades judenhet och judendom i olika kristna sammanhang under den aktuella tidsperioden? Vilka teologiska traditioner i Sverige uppvisade större resp. mindre motståndskraft mot antisemitismen – och därmed mot den nazistiska ideologin och judepolitiken? Bl a har han klarlagt hur den svenska dagspressen förhöll sig till de i Bayern åren 1930 respektive 1934 (dvs. före och efter *die Machtübernahme*) framförda kyrkliga passionsspelen. På vilket sätt kommenterade svenska kulturskribenter den tydliga nazifieringen av passionshistorien och den ogenerade antisemitismen? Undersökningen ingår i en planerad monografi, *Bibeltolkningens bakgator* (2007). En näraliggande delstudie behandlar hur *Köpmannen i Venedig* under 1930- och 1940-talen gav uttryck för teologiska stereotyper om judendom och judenhet. Denna undersökning redovisas i artikelform i en antologi utgiven av Stockholms universitet.

Svartvik undersöker också omständigheterna kring tillkomsten av den i Sverige under 1900-talet enskilt mest inflytelserika boken om judendomen på Jesu tid: *Fariséism och kristendom*. Författaren, Hugo Odeberg var professor i exegetisk teologi i Lund 1933-1963 och var särskilt känd för sitt intresse för judiska texter. Forskningen kastar nytt ljus över Odebergs förhållande till nazismen och även över de källor som Odeberg använde vid författandet av boken. Forskningsresultatet redovisas dels i en kommande artikel i *Opuscula Historica Upsaliensia*, dels i den nämnda kommande monografien (2007).²³

Det bör dessutom nämnas att Vetenskapsrådet under de kommande fyra åren finansierar Svartviks forskning inom ett nytt projekt: *”Kristologi ansikte mot ansikte med ett korsfäst och uppståndet folk”*. Dess övergripande forskningsfråga är: På vilket sätt har kristnas framställningar av Jesus från Nasaret bidragit till att underblåsa kristnas misstro och missaktning *vis-à-vis* det judiska folket? Vilka kompletterande s. k. kristologiska modeller finns att tillgå?

Konstvetaren Ludvig Qvarnströms mycket intressanta inventeringsarbete kring strömningarna inom Konstakademien är också en delmängd i projektet. Han har perspektiverat verksamheten inom Konstakademien i termer av konflikt och kontinuitet och arbetet består av dels en bibliografisk

²² Bachners forskning har uppmärksamats i en ledare i *Dagens Nyheter*, 10/2, 2006 samt i programmet ”Wolodarski” i TV8, 21/2, 2006. Hans doktorsavhandling heter *Återkomsten. Antisemitism i Sverige efter 1945*. Lund 1999 (pocketutgåva 2004).

²³ Jesper Svartvik har publicerat delresultat om Hugo Odeberg, i en artikel ”Odebergs fariseiska falsarium”, i: *Kyrkans Tidning*, nr 38, 2005. Han replikerade på kritik i *KT* nr 41, 2005.

inventering, dels arkivstudier. Den bibliografiska inventeringen innebar en genomgång av hur nazism och antisemitism behandlats i de svenska konsthistoriska handböckerna och översiktsverken. Till detta har även en del monografier och memoarer förts. Arkivstudierna har resulterat i en översiktlig inventering av vilken typ av material som finns i Konstakademiens arkiv samt hur stort detta material är. En fördjupande punktstudie återstår dock sedan Qvarnström tillträtt en tjänst som doktorand i Uppsala.

Projektet har dessutom knutit till sig två doktorander, *Petra Garberding*, Södertörns högskola och *Henrik Rosengren*, Forskarskolan i historia, Lunds universitet, vilkas finansiering sker från annat håll. Därtill kommer ett par disputerade forskare: FD *Tomas Block*, vid musikvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet och docent *Henrik Karlsson*.

Publicering av projektresultaten

Monografier:

Karlsson, H., 2005, *Det fruktade märket. Wilhelm Peterson-Berger, antisemitismen och antinazismen*. Malmö.

Andersson, L. I., 2005, *Mellan Katyn och Auschwitz. Rysslandsmissionen och reaktionerna på bolsjevismen och nationalsocialismen 1919-1945*. Malmö.

Artiklar:

Andersson, G., Geisler U., red., 2006, *Fruktan, Fascination och frändskap. – Det svenska musiklivet och nazismen*. Malmö.

Garberding, P., 2005, "Kurt Atterberg och den förvånade propagandaministern", i: Brylla, C., Almgren, B., Kirsch, F-M., red., *Bilder i kontrast. Interkulturella processer Sverige/Tyskland i skuggan av nazismen 1933-1945* (Schriften des Centers für deutsch-dänischen Kulturtransfer; 9). Aalborg, s 295-318.

Garberding, P., 2003, "Musik und Politik. Die Diskursanalyse in der Erforschung von Musik als kulturpolitische Komponente", i: Almgren, B., Kirsch, F-M., red., *Sprache und Politik im skandinavischen und deutschen Kontext 1933-1945* (Schriften des Centers für deutsch-dänischen Kulturtransfer; 5). Aalborg, s 239-262.

Geisler, U., 2003 '...was an Musik des Nordens nur nordisch maskiert ist.' Konstruktion und Rezeption 'nordischer' Musik im deutschsprachigen Musikdiskurs", i: Almgren, B., Kirsch, F-M., red., *Sprache und Politik im skandinavischen und deutschen Kontext 1933-1945*. (Schriften des Centers für deutsch-dänischen Kulturtransfer; 5). Aalborg, s 223-238.

Rosengren, H., "Moses Pergament och den judiska identifikationens ambivalens", i *Finsk tidskrift* 7/2003.

Rosengren, H., 2005, "Musikreception som historisk källa eller 'Din Beethoven är inte min Beethoven'", i: *Scandia* 1/2005.

Svartvik, J., 2004, "Teologi på andra sidan Hippos stadsmur." *Svensk exegetisk årsbok* 69, s. 51-70.

Svartvik, J., 2003, "Denmark During the Second World War: *Exceptio Probat Regulam?*". *Kirchliche Zeitgeschichte* 16, s. 169-184.

Övriga publikationer:

Geisler, U., *Nationalsozialismus und Musik*. Eine Bibliographie hauptsächlich deutschsprachiger Forschungsliteratur und Quellen der 1930/40er Jahre. Enthält die wissenschaftlichen Prüfungsarbeiten der Staatlichen Akademischen Hochschule für Musik in Berlin-Charlottenburg ~1932-1945. FFF 2002.

Geisler, U., *Music and Nazism. An Annotated Bibliography 1945-2005*. FFF 2005.

Svartvik, J., "Hitler's Passion for the Christ in Oberammergau." *Annual Meeting of the Society of Biblical Literature*, Philadelphia, Pennsylvania, 19 november 2005.

Svartvik, J., "Reassessing Established Christological Models in the Presence of a Crucified and Resurrected People." *franskt-svenskt colloquium, Paris, 12-15 oktober 2005*.

Svartvik, J., "Forging an Incarnational Theology Two Score Years after Nostra Aetate." *Pontificia Università Gregoriana, 25-28 september 2005*.

Svartvik, J., "'Thou Call'dst me Dog before Thou Hadst a Cause': Teologiska perspektiv på The Merchant of Venice." *Stockholms universitet, 10 september 2005*.

Svartvik, J., "Christological and Soteriological Reflections in the Wake of Half a Century of Intense and Improved Jewish-Christian Relations." Consultation on Jewish-Christian relations initiated and arranged by the International Council of Christians and Jews, Cardinal Joseph Bernardin Center at the Catholic Theological Union in Chicago and The Centre for the Study of Jewish-Christian Relations in Cambridge and in London, 9-10 december 9-10 2004. [I: *Current Dialog*. Genève].

Svartvik, J., Respons på Thorsten Wagners *paper* "Christian Teachings about Jews in Denmark: An Exception?" vid en *internationell konferens om Christian Teachings About Jews: National Comparisons in the Shadow of the Holocaust, Pacific Lutheran University, Tacoma, 26-29 september 2002*. (Publicerad i: *Kirchliche Zeitgeschichte*. 16. 2003).

Svartvik, J., "Mark and Mission: The Wirkungsgeschichte of Mk 7:1-23 in Jewish and Christian Tradition." *Studiorum Novi Testamenti Societas, Durham, U.K, 6-10 augusti 2002*.

Planerad utgivning:

Andersson, G., m. fl., En studie om Vetenskapsakademien under krigsåren, som är en planerad tvärvetenskapligt inriktad antologi med bidrag från Institutionen för konst- och musikvetenskap samt idé- och lärdoms historia rörande den övergripande forskningsproblematiken i samband med frågeställningen. [Författare: Greger Andersson; Gunnar Broberg/Jan Eric Olsén, och Torsten Weimarck].

Bachner, H., "Den konservativa ambivalensen: Gunnar Heckscher och 'judefrågan' ", i: Andersson, L. M., Kvist Geverts, K., red., *Judarna som problem*, [arbetstitel, *Opuscula Historica Upsaliensia* utkommer 2006].

Bachner, H., "Svensk debatt om antisemitism under 1930-talet", [kommande monografi, 2007].

Garberding, P., Musik och politik i skuggan av nazismen: studier i Kurt Atterbergs arkivmaterial. [arbetstitel, diss., planerad för 2007].

Geisler, U., "'Männerchor' und 'gemischter Chor' in den Musikanschauungen Felix Sauls in Schweden 1918-1938", [i: *Meeskoor ja meestelaul* [Männerchor und Männergesang]. Eesti muusikaloo toimetised. Publications in Estonian Music History 8, Estonian Academy of Music and Theatre, Tallinn 2006].

Geisler, U., "Die kulturelle Konstruktion von Gesangsgemeinschaften. Fritz Jöde in Schweden", [i: *XIII Internationaler Kongress der Gesellschaft für Musikforschung, Weimar, konferensrapport* 2006].

Geisler, U., *Das singende Volk. Schwedische Musikpädagogik und Nationalsozialismus*. [Monografi, planerad för 2007, som problematiserar folkbegreppet under nationalsocialistisk påverkan/förändring och dess samband med idéer om musikalisk (upp)fostran i Sverige. Texten lägger ett tvärvetenskapligt och transnationellt perspektiv till grund].

Johansson, H., "Teoretiska aspekter på vetenskapligt samarbete under perioden 1870-1914", *Centrum för Europaforskning. 2005*. [Academies as boundary work" 2006].

Johansson, H., *Svensk vetenskap i brytningstiden mellan tyskt och anglosaxiskt inflytande*, [arbetstitel, diss., planerad för 2007, 300 s.].

Karlsson, H., Bengtsson, J., *Protektionism och naivitet. Kungl. Musikaliska Akademien och Tyskland 1920-50*. [En rapport om Kungliga Musikaliska Akademiens förehavanden under respektive period].

Qvarnström, L., "Nazism, fascism och andra världskriget i den svenska konsthistorieskrivningen", [prel. titel].

Rosengren, H., "Ett oväntat möte? Moses Pergament och Fritz Jöde mellan nyhumanism och folkhem". [Utkommer 2006, Forskarskolan i historia, Lunds universitet].

Rosengren, H., *I stridsvimlet. Moses Pergament och den nationella identifikationens dilemma*. [Arbets titel, diss., planerad utgivning 2007].

Svartvik, J., "Vad har Tredje riket och andra världskriget med första århundradets fariséer att göra? En analys av Hugo Odebergs bok Fariséism och kristendom med särskild vikt lagd vid dess tillkomst- och tolkningshistoria", i: Andersson, L. M., Kvist Geverts, K., red., *Judarna som problem*. [Arbets titel, *Opuscula Historica Upsaliensia*. Utkommer 2006].

Svartvik, J., "'Thou Call'dst me Dog before Thou Hadst a Cause': Teologiska perspektiv på *Köpmannen i Venedig*", *Shylock*, [i: Sauter, W., Feiler, Y., red. Stockholm. Utkommer 2006].

Svartvik, J., *Bibeltolkningens bakgator*. [Kommande monografi, Stockholm: Verbum, 2007].

Popularisering av forskning

Projektets medlemmar har var för sig i olika sammanhang medverkat i skilda forum och medier med föredrag samtaland, intervjuer och artiklar i dagspress. Samtliga har deltagit i presentationer av sin forskning inom ramen för verksamheten vid *Forum för levande historia*. Se även hemsidan www.skma.se

"Rashygien i omvandling. Det eugeniska projektet i Sverige under inre och yttre tryck"

FD Mattias Tydén vid Historiska institutionen, Stockholms universitet/Institutet för framtidsstudier, Stockholm.

Forskningsprojektet handlar om den svenska eugeniken från 1910-tal till 1950-tal. Bland annat studeras vilka målsättningar forskare och politiker hade då de deltog i eller understödde rasbiologisk vetenskap och eugenik och hur dessa målsättningar förändrades över tid. Det handlar om den svenska eugenikens målsättningar och politiska förankring med tyngdpunkten förlagd vid 1930-1940-talet, med någon uppmärksamhet också för tiden före och därefter. Men också om svenska eugenikers självsyn mot bakgrund av utvecklingen i Nazi-Tyskland. Fortsatte de sin verksamhet på oförändrad grund eller ändrades de praktiska och vetenskapliga förutsättningarna för den? En bred insamling av empiriskt grundmaterial har bedrivits. Centralt källmaterial utgör Statens institut för rasbiologisk arkiv, liksom material från regeringskansliet arkiv i Riksarkivet.

I projektet pågår dessutom ett samarbete med nordiska forskare för att jämföra svensk, dansk och norsk steriliseringspolitik. Det är uppenbart att man behöver lyfta fram och ytterligare klarlägga en i förhållande till schablonbilderna skarpare och mer nyanserad karaktäristik av eugenikens innehåll och målsättningar. Mycket talar för en möjlig indelning av fältet i kategorier som *antropologisk rasbiologi och eugenik*, *psykiatrisk inriktad eugenik* respektive *allmänmedicinsk eugenik*. De två förstnämnda avser hotbilder riktade mot "folkmaterialen" i termer av folkförsämring och urartning samt en offensiv politik för att motverka detta genom invandrings- och steriliseringspolitik. Där finns också paralleller med aktuell medicinsk genetik och olika abortrelaterade metoder. De olika kategorierna verkar existera tidvis samtidigt och parallellt inom såväl den offentliga debatten som i forskarsamhället. Där finns också skarpa motsättningar mellan forskare i olika läger.

Rasbegreppet kom att förbli omtvistat och debatterat. Det går ej att se någon enkel koppling mellan politisk hemhörighet och inställning till eugeniken. Flera av de mest namnkunniga eugenikerna är till exempel också aktiva antinazister. Rasbiologiska institutet avbröt dessutom sina kontakter med Tyskland redan vid mitten av 1930-talet och det skedde där en vetenskaplig orientering bort från nazistisk rasforskning. Fortsatta ekonomiska satsningar från politiskt håll kan betraktas som måttlig. Men först under 1950-talet skedde det egentliga avståndstagandet från den ursprungliga terminologin på grund av dess tidigare belastning. Det är dessutom angeläget att mot denna bakgrund också vetenskapshistoriskt analysera forskningstraditioner som anknyter till en under lång tid inom samhällsforskningen dominerande behaviorism som vetenskapligt paradigm. Det sätter ljus på den "kulturalistiska" motpolen till denna biologism. Den senare har underskattats i betydelse om man vill söka bedöma dess position i svensk forskning.

Tydén har dessutom inom projektets ram tillsammans med FD Lars M. Andersson (Historiska institutionen, Uppsala universitet) redigerat en antologi med bidrag från framstående forskare såväl inom som utom programmet som ställer frågan hur vår egen tid - i efterhand – bedömer det svenska agerandet visavi den nazityska terrorregimen och under andra världskriget. Det handlar om att föra fram de olika debatter som förts om Sveriges hållning och om moral och skuld.

Publicering av projektresultaten

Planerad utgivning

Tydén, M., Andersson, L. M., red., *Rätt eller fel? Om att i efterhand bedöma den svenska neutralitetspolitiken, flyktingpolitiken och relationen till nazismen 1933-1945*. [Publiceras under 2006].

Tydén, M., ”Historikerna och moralfrågorna. Inledning”, i: Tydén, M., Andersson, L. M., red., *Rätt eller fel? Om att i efterhand bedöma den svenska neutralitetspolitiken, flyktingpolitiken och relationen till nazismen 1933-1945*. [Publiceras under 2006].

Tydén, M., ”Medicinska äktenskapshinder. Om rashygienens etablering i svensk politik under 1910-talet”, [i: Hedin, M., Lundberg, U., Rydström, J., Tydén, M., *Samhället som vän eller fiende? Studier i svensk socialpolitik under 1900-talet*. [Planerad utgivning 2006].

Tydén, M., ”Staten och generna”, i: Torbjörn Lundqvist, red., *Den samtida statens styrningsformer*. [Planerad utgivning 2006].

Tydén, M., “Nordic eugenics: Sterilisation and welfare policy”. [Manuskript för planerad artikel].

Tydén, M., *Eugenikens omvandlingar. Ras- och arvsygien i svensk forskning och politik fram till 1960*. [Planerad monografi].

”Handel och moral. Sveriges ekonomiska relationer till Nazi-Tyskland 1930-1950”

Docent Birgit Karlsson, Ekonomisk-historiska institutionen, Göteborgs universitet. Forskningen bedrivs sedan 2002 inom *fyra olika delprojekt* under hennes ledning.

Delprojektet ”den svenska skogsindustrins relationer till Nazi-Tyskland”

Birgit Karlsson forskar om skogsindustrins förhållande till Nazi-Tyskland, vilka under 1930-talet var ganska begränsade, eftersom Tyskland inte var något stort importland. Svensk skogsindustri hade sedan länge varit inriktad på export till Storbritannien och Tyskland. I Europa förekom dock en hel del försök till branschsamarbete med syfte att reglera produktion och priser för att skapa en större stabilitet i ekonomin. Den s k Skagerackspärren betydde att svensk skogsexport kom att inriktas mot Tyskland och det tyskockuperade Europa. Svenska företag hyste inte några betänkligheter när det gällde att sälja sina produkter till Tyskland, eftersom det primära ansågs vara att överleva som företag och att hålla arbetskraften sysselsatt. Från tysk sida förekom försök att anknäta till branschsamarbetet under 1930-talet för att och reglera utbud och efterfrågan inom skogsindustrin och då ininom ramen för den tyska politiken för ett ”Grosswirtschaftsraum”, dit även Sverige räknades. Den svenska regeringen och de svenska branschorganisationerna accepterade, om än motvilligt, att delta i detta samarbete, som bestod av samt internationella karteller för massa- och pappersindustrin nyskapat s k trävaruutskott.

Delprojektet ”Ariseringspolitiken i Sverige 1933-1943”

Vid avdelningen för ekonomisk historia, Umeå universitet, arbetar docent *Sven Nordlund* med forskning inom ett delprojekt, som handlar om den nazistiska s k *ariseringspolitiken i Sverige 1933-1943*. Den brukar vanligen associeras med de nazistiska försöken att eliminera judiskt inflytande och medverkan i företag. Det kunde gälla ägande och aktieinnehav i företag medlemskap i styrelser och judiska anställda i olika företag. Denna del av ariseringen riktades i första hand mot tyskkontrollerade företag i Sverige, i andra hand mot svenska företag som upprätthöll kommersiella förbindelser med Tyskland. Åtgärder riktades direkt mot svensk-judiska företag med försök till bojkott och andra diskriminerande åtgärder mot dessa företag och företagare. Även ”rent” svenska företag med förbindelser till svensk-judiska företag kunde drabbas. Men ariseringsplanerna omfattade även andra områden, eftersom avsikten var att eliminera judarna ur svenskt yrkesliv och därmed vilja beröva dem deras försörjningsmöjligheter och samhällsliga rättigheter. Projektets forskningsfråga är i vilken mån svenska myndigheter, företag och företagare, näringslivets och de olika yrkesorganisationerna samt media, kulturområdet och den allmänna

opinionen förhöll sig till dessa nazistiska påtryckningar föra att omsätta ariseringspolitiken i det neutrala Sverige 1933-1943.

Forskningsrönen säger emellertid att ariseringen i Sverige, trots dess välkända förlopp i Nazi-Tyskland, på ett undantag när, förbigicks med tystnad. Framför allt under 1930-talet och i någon utsträckning under krigsåren sökte man genom diplomatiska kanaler få tyskarna att förstå att ariseringen inte var något som väckte gensvar i Sverige.

Under de första krigsåren 1940-1942 skärptes och brutaliserades dock de tyska ariseringskraven i Sverige. Men inga åtgärder vidtogs från svensk sida. I stället möttes kraven med total tystnad. Detta tolkas dock som uttryck för anpasslighet, rädsla eller framför allt intresse av att inte försämra de handelspolitiska relationerna mellan länderna. Det har inte gått att fastställa hur omfattande de värsta uttrycken var för dessa ariseringsåtgärder, till exempel de edliga förpliktelserna.

Inte heller förekom några svenska officiella reaktioner till följd av ariseringen av tyska dotterbolag med dess konsekvenser för svenska företag som haft intima förbindelser med dem. Bilden av den svenska hållningen är emellertid inte enbart svart och vit. På många sätt kan den sägas vara präglad av anpasslighet, passiv tystnad, framför allt styrd av principen ”business as usual”.

En del svenskar utnyttjade uppenbart ariseringen för egna syften, dvs lade sig till med tysk-judiska/svensk-judiska tillgångar genom tillmötesgående av nazityska krav. Omfattningen av dylika fall går inte att fastställa. I denna mening var Sveriges och svenskarnas roll i ariseringen en del av den utveckling som ledde till Förintelsen. Att den skulle komma att sluta i Förintelsen var emellertid inget man ägde kunskap om i samtiden. Undersökningen visar också att den svenska hållningen till ariseringen i Sverige ofta präglades av å ena sidan handelspolitiska överväganden eller rädsla för negativa konsekvenser på detta område. Å andra sidan fanns det en aktiv tystnad/passivt motstånd, som bland annat visade sig i samband med de svenska domstolarnas användande av ”l'ordre public-principen” för att skydda tyska judar som lyckats fly hit från att bli ariserade och som sökte bevaka sina intressen eller dotterbolag i Sverige.

Ariseringspolitiken iblev inte någon framgång, men skapade i stället handelspolitiska problem inte bara för svenskar utan också för Tyskland, vilket framgår av Nazi-Tysklands egna reaktioner på situationen i Sverige. I rapporter klagade man över bristen på förståelse från svensk sida vad gäller den tyska raspolitiken och föreslog 1941-42 vid upprepande tillfällen för Berlin att vänta med ariseringen tills kriget var vunnet. Dessa omständigheter tycks bekräfta ett passivt motstånd mot ariseringsåtgärderna från svensk sida.

Ett annat intressant resultat är det ringa eller snarare brist på intresse som visades i Sverige från såväl myndigheter, näringsliv som allmän opinion när det gällde de verkliga offren för ariseringen i Sverige, de svenska judarna. I de fall sådana omständigheter berörs, försöker man på olika sätt tona ner eller bagatellisera dessa aspekter. Om detta berodde på likgiltighet, antisemitism eller allmän brist på inlevelse/empati har inte gått att fastslå.

Delprojektet ”Handelsrelationerna med Norge”

Vid ekonomisk-historiska institutionen, Göteborgs universitet arbetar Ingela Karlsson sedan 2003 med ett delprojekt om Handeln med Norge under ockupationsåren. Centrala frågor är om, och i så fall, i vilken utsträckning, den svenska exporten till Norge och Danmark omorganiserades efter tyska behov och önskemål samt i vilken utsträckning Sveriges handel och ekonomiska relationer med grannländerna kom Tyskland tillgodo.

Under andra världskriget blev nämligen handelsutbytet mellan Sverige och de nordiska grannländerna av större relativ betydelse, då marknaderna i väst inte längre fanns att tillgå. Sverige blev beroende av aluminium, molybdenmalm och kemiska gödningsmedel från Norge samt av maskiner, kemikalier och farmaceutiska preparat från Danmark. I Norge och Danmark fanns stort behov av bl.a. svenska trävaror. Norge behövde också stora svenska livsmedelsleveranser för sin folkförsörjning.

De norska och danska ekonomierna tömdes under ockupationsåren i stor utsträckning på resurser av Tyskland. Industrin och hela näringslivet fungerade på tyska villkor och producerade för tyska behov. Handelsutbytet med Tyskland bestämdes utifrån tyska försörjningsbehov. Handeln med tredje land, dvs. andra länder än Tyskland, begränsades till ett fåtal i Europa, till vilka Norge och Danmark i stort sett

enbart kunde exportera varor som tyskarna inte behövde. Deras ekonomier och folkförsörjning belastades dessutom av ockupationsmaktens förbrukning. Delar av produktionen och importen från andra länder beslagtogs för ockupationstruppernas räkning.

Generellt kom det norska och danska näringslivet att hålla en samarbetslinje gentemot ockupationsmakten. Stora tyska satsningar gjordes, framför allt i Norge, för att inordna produktionen i den tyska ekonomin. Norge och Danmark fick en roll i den samlade tyska krigsekonomin och skulle, på längre sikt, också integreras som en del av Tysklands s. k. Grossraumwirtschaft; utrikeshandeln organiserades med Tyskland som centrum. Även Sveriges handel med Danmark skedde under tysk kontroll. Handelsutbytet med Norge kan, mer eller mindre, ses som en indirekt handel med Tyskland. De norska förhandlingarna sköttes av tyska delegationer och avtalen tecknades av tyska myndigheter.

Tysklands intresse för den norska industrin, sammanföll med Sveriges intresse av att upprätthålla exporten av viktiga varor från Norge. Flera svenska företag hade också starkt etablerade förbindelser med/ekonomiska intressen i norskt näringsliv. Detta ledde till att Sverige gav betydande ekonomisk hjälp till den tyska utbyggnaden av aluminiumindustrin i Norge, samt till återuppbyggandet av molybden- och gödningsmedelsproduktionen, efter det att dessa anläggningar hade bombats av de allierade.

Ockupationen blev ett redskap för Tysklands planer att införliva Norge och Danmark i Grossraumwirtschaft och knyta de norska och danska ekonomierna närmare den tyska. I praktiken innebar detta att även Sverige till viss del kom att inordnas i den nya tysk-norska respektive tysk-danska ekonomiska ordningen. Tyskland hade möjlighet att utnyttja sitt inflytande över norsk och dansk ekonomi för att pressa även Sverige till ekonomiska och politiska eftergifter.

Delprojektet "Tyskägda företag i Sverige"

Professor emeritus *Martin Fritz* arbetar med ett delprojekt om ett antal gruvor i Mellansverige, vilka ägdes av tyska stålverk i Ruhrområdet. Forskningen belyser exportförhållanden med avseende på kvalitet, kvantitet och priser och huruvida och i vilken mån de tyska ägarna direkt ingrep i verksamheten.

Undersökningen omfattar perioden från 30-talskrisen fram till 1950-talet, vilket ger möjlighet att följa gruvornas öden efter det tyska krigssammanbrottet. Forskningen avser i vilken mån tyskägda gruvor i Sverige fungerade annorlunda än svenska företag. Var de Nazitysklands förlängda arm i Sverige?

Tyska stålverk hade sedan cirka 1900 förekommit i Sverige som ägare av ett antal mindre gruvor, främst i Mellansverige. Under kriget levererade dessa tyskägda företag ca en miljon ton malm per år till Tyskland, vilket motsvarade 10 procent den svenska totalexporten. Några mer påtagliga integrationsförsök från tysk sida är emellertid svåra att finna. Någon rovdrift av dessa gruvor förekom inte. Som gruvföretag var de svenska aktiebolag med svensk ledning och de var inordnade i de statliga handelsförhandlingarna rörande kvantiteter och priser. I stället kan man konstatera, att de stora tyska investeringar som gjordes för att modernisera gruvorna i stället resulterade i stora förluster – inga räntor på lån betalades, ingen utdelning på aktierna till ägarna förekom.

Publicering av projektresultaten

Artiklar:

Fritz, M., Stormaktstryck och småstatsrealism. Svensk-tyska ekonomiska förbindelser under andra världskriget. Föredrag vid Kungliga Vetenskaps- och vitterhetssamhällets i Göteborg högtidssammanträde 24 januari 2004 och, tryckt i *KVVS årsbok 2004*.

Nordlund, S., 2005, "Alkibiades eller Akilles"? Ariseringen i Sverige och reaktionerna på denna. I: *Historisk Tidskrift*:4, s. 575-608.

Nordlund, S., 2005, "Tyskarna själva gör ju ingen hemlighet av detta." Sverige och ariseringen av tyskägda företag och dotterbolag. I: *Historisk Tidskrift* :4, 609-643.

Övriga publikationer:

Fritz, M., Paper: "Different Levels of German Control – The Swedish Experience" presenterat vid ett internationellt symposium med 35 deltagare om "European Business under German Domination, 1939-1945" vid *Copenhagen Business School*, 11.-12. Maj 2002.

Karlsson, B., Paper: Om handeln mellan Sverige och Tyskland 1938-45 - Den svenska skogsindustrins problem, vid *forskarkonferens i Lübeck 11-12 november 2005: "Im Spannungsfeld von Diktatur und Demokratie – Affinitäten, Abgrenzungen und Arrangements in den deutsch-schwedischen Beziehungen*

des 20. Jahrhunderts". Deltagare var framstående forskare från tyska och svenska universitet. [En antologi förväntas utkomma 2007].

Planerad utgivning:

Fritz, M., Egennyttan och samhällsnytta. I: Andersson, L. M., Tydén, M., red., *Rätt eller fel? Om att i efterhand bedöma den svenska neutralitetspolitiken, flyktingpolitiken och relationen till nazismen 1933-1945*. [Publiceras under 2006].

Martin Fritz: En artikel föreligger om tyskgruvorna i Sverige för publicering i Forums för levande historia skriftserie [beräknad utgivning under 2006]. Manuskript för ytterligare en artikel "Svenska eller tyska. Forskningsrapport om tyskgruvorna i Sverige". [Prel. titel, för beräknad publicering 2006].

Birgit Karlsson: Ett publiceringsfärdigt manuskript för en monografi om Svensk skogsindustri och Nazityskland föreligger tillsammans med en artikel om Svensk skogsindustri och Nazityskland. [Avsedd att publiceras i Forums för levande historia skriftserie].

Ingela Karlsson: Färdigt manus för publicering av monografi beräknas föreligga under 2006. Dessutom planeras artiklar för utgivning om Sveriges handelsrelationer, särskilt med Norge, under andra världskriget via Forum för levande Historias publikationsserie.

Sven Nordlund: "Efter"-Tankar kring ariseringen i Sverige, [i: Andersson L. M., Tyden, M., red., *Rätt eller fel? Om att i efterhand bedöma den svenska neutralitetspolitiken, flyktingpolitiken och relationen till nazismen 1933-1945*, publiceras 2006]. Dessutom föreligger en artikel för publicering i Forums för levande historias publikationsserie [utkommer under 2006]. Ytterligare arbeten om ariseringen förbereds för publicering på engelska i *Journal of Holocaust Studies*.

Popularisering av forskningsresultat:

Fritz, liksom de övriga forskarna har medverkat för att i olika sammanhang sprida kunskap om Sveriges förhållande till nazismen, Nazi-Tyskland och förintelsen genom föredrag och artiklar i svensk dagspress. Forum för levande historia har arrangerat särskilda temakvällar med stor publik.

EXKURS

Redovisning av aktuell svensk forskning med anknytning till forskningsprogrammet

Vetenskapsrådets uppdrag att genomföra forskningsprogrammet "Sveriges förhållande till nazismen, Nazi-Tyskland och Förintelsen" satte inte bara sökarljuset på ett angeläget forskningsfält som länge legat för fåfot. Denna satsning kan ifråga om följdverkan liknas vid en svallvåg i det humanistiska forskningssystemet, som kom att generera forskning såväl inom programmet som i anslutning till programmets temaområden. Det lockade många yngre forskare till att intressera sig för området. Det kan inte uteslutas att delar av forskningen i annat fall skulle ha haft svårare att komma till stånd eller blivit mindre betydelsefull. En stor del av denna har dessutom finansierats av andra än Vetenskapsrådet, inte minst av universitetens fakultetsmedel och av Riksbankens Jubileumsfond.

Forskningsprogrammet har kommit att aktivera och stärka omfattande forskarnätverk som inneburit kontakter och samarbete mellan forskare både inom och utanför programmet. Detta har varit en uppgift också vid den vetenskapliga organiseringen och samordningen av olika aktiviteter inom programmet. Flera av projektforskarna inom programmet har dessutom medverkat vid specialkurser och för att aktivt handleda doktorander. Programmet har på så sätt gett vetenskapligt mervärde i form av större kunskap om och bättre upplysning av tidigare dolda sidor av svenskt samhällsliv. Detta motiverar en utvidgad redovisning som i korthet presenterar även annan relevant forskning, som varit associerad med programmet och vars resultat redan är tillgängliga eller kan väntas bli det inom något år.

Historiska institutionen, Stockholms universitet:

Professor Klas Åmark handleder doktoranden *Mikael Byström*, som skriver en avhandling om den i Sverige offentliga debatten om flyktingpolitik och flyktingmottagning 1942 – 1947. Disputation förväntas ske hösten 2006. Ämnet är "En broder, gäst och parasit. Uppfattningar och föreställningar om flyktingar och utläningar i svensk offentlig debatt 1942-1947". Byström undersöker en dominerande uppfattningen i forskningen, som är att det främsta skälet till att Sverige övergav sin tidigare restriktiva flyktingpolitik runt 1942/1943 skulle ha varit Tysklands vändande krigslycka. Emellertid visar han, att förklaringen är att de inströmmande flyktingarna var att betrakta som nordiska. Den hårdnande tyska ockupationen förorsakade större flyktingströmmar från grannländerna än tidigare. Med den nordiska tanken som perspektiv nyanseras bilden av det andra världskriget som en brytpunkt för förkrigstidens främlingsfientlighet. Förvisso föranledde krigsflyktingarna en välvilligare hållning gentemot nordbor. Men främlingsrädsla och stereotypa uppfattningar häftade alltjämt fast vid andra grupper av utläningar både under och efter kriget. Den antisemitiska tendensen är ett exempel på detta, diskussionerna kring den begynnande arbetskraftsinvandring är ett annat.

(E-post: mikael.bystrom@historia.su.se).

Docent *Pär Frohnert* forskar om flyktinghjälporganisationer, framför allt Arbetarrörelsens flyktinghjälp, med medel från SU och nu från VR. Projektet heter "Flyktingkommittéer mellan statsmakt, flyktingar och det civila samhället 1933-1950". Det handlar om de vid den tiden aktiva flyktinghjälporganisationer, de flesta av dem frivilligorganisationer. Dessa hade en central roll både beträffande själva flykten/immigrationen till Sverige och när det gällde mottagandet och försörjningen av flyktingarna. Det var särskilt markant fram till dess att en uppmjukning av flyktingpolitiken inleddes 1943, då staten kom att ålägga sig ett allt större ansvar. Hjälpporganisationerna utgör aktörer mellan flyktingarna, statsmakten och det civila samhället och stod i förbindelse med andra aktörer i utlandet. Mål och medel styrdes såväl av yttre omständigheter – det utrikespolitiska skeendet och de ramar som gavs bl a genom lagstiftning och de inofficiella flyktingkvoterna – som av de etablerade synsätt på flyktingarna som sådana och om motparterna både utomlands och i Sverige, som organisationernas företrädare omfattade. Exemplariska kontraster var t ex Arbetarrörelsens flyktinghjälp samt några kristna hjälporganisationer. Den förra hade nära koppling till Landsorganisationen och SAP. Den var att likna vid regeringens förlängda arm, medan de sistnämnda, i likhet med många andra av frivilligorganisationerna, hade en mycket tuff uppgift både för att få in medel för sin verksamhet och att verka för "sina" flyktingar.

(E-post: par.frohnert@historia.su.se).

Professor *Anu-Mai Köll* bedriver forskning om baltiska flyktingar vid Södertörns högskola och med finansiering från Östersjöstiftelsen inom projektet *Agrar förändring och ideologisk formering: Kooperation och medborgarskap i Östersjöområdet 1880-1939*. (E-post: Anu-Mai.Koll@historia.su.se).

Historiska institutionen, Lunds universitet:

Under ledning av professor Klas-Göran Karlsson pågår sedan några år projektet ”*Förintelsen och den europeiska historiekulturen*”. Forskningen handlar om hur Förintelsen har förstått, kontextualiserats och brukats i olika europeiska länder sedan andra världskrigets slut med tonvikt på det senaste decenniet. Avsikten är att studera vilka roller Förintelsen har spelat i modernisering, kultur- och ideologitvveckling, utvecklandet av nationella identiteter och internationella relationer. Såväl generella drag som variationer mellan länder och samhällssystem uppmärksammas. En viss geografisk tonvikt ligger på Central- och Östeuropa, där Förintelsen fått ökad betydelse både i samband med systemskiftet och med den europeiska utvidgningsprocessen. Lika centralt är att söka tolka och begripa det ringa intresse som ägnades Förintelsen under kalla kriget. Sedan 2003 föreligger publikationen ”*Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*”.

Lundahistorikern Sverker Oredsson var tidigt banbrytande också inom nazismforskningen och har en formell anknytning till programmet. Han publicerade 1996 sin bok, *Lunds universitet under andra världskriget: motsättningar, debatter och hjälpsatser*. I anslutning till ett av dess projekt, ”Fruktan, fascination och frändskap. – Det svenska kulturlivets och vetenskapssamhällets relation till nazism och fascism 1930-1950” är han även aktuell med boken *Svensk rädsla: offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets senare hälft* (Lund 2003), där han belyser den offentliga fruktan som funnits i Sverige under 1900-talets början. Han utgår från tre dominerande rädslor; rysskräcken, nazismen och politiska extremismen samt rädslan för utlänningar.

Institutionen för historiska studier, Umeå universitet:

Professor Lena Berggren, som är medlem av Vetenskapsrådets programgrupp, disputerade 1999 på doktorsavhandlingen *Nationell upplysning. Drag i den svenska antisemitismens idéhistoria*. Avhandlingen behandlar antisemitismen hos Elof Eriksson och inom Samfundet Manhem med avseende på svensk mellankrigstid. Hon har tidigare också ansvarat för forskning inom projektet ”Mellan nationalsocialism och konservatism - Sveriges Nationella Förbund 1930-1990”. Hon har för närvarande bidrag från Vetenskapsrådet för ännu ett: ”*Den svenska fascismen 1920-1950*”. Projektet innebär den första vetenskapliga studien av svensk fascism under mellankrigstiden och krigsåren i dess helhet. Den svenska fascismen under mellankrigstiden är sparsamt utforskad. Svensk fascism kännetecknas av ett brett spektrum av ideologiska varianter, vilket gör den intressant att forska om ur såväl ett ideologianalytiskt som ett internationellt perspektiv.

Där finns även tre doktorander som var för sig arbetar med avhandlingsämnen som anknyter till forskningsprogrammet om Sveriges förhållande till nazismen: En är Tora Byström, som har ett projekt om ”*Antinazismens olika ansikten: En idéhistorisk studie över Samfundet Nordens Frihet*”. Hennes forskning handlar om antinazism och nordism under andra världskriget och är en idéhistorisk studie av Samfundet Nordens Frihet. Det handlar om Vilka skulle få avgöra innebörden av att vara nationell? De inhemska nazisterna eller de demokratiska antinazisterna, vilka också ansåg sig vara nationella? De omstridda begreppen med engagerade samtiden och samfundet Nordens Frihet. Även benämningen *Norden/nordisk* kunde då framkalla tvetydighet. Det gick att associera till nazism/nazistisk. Svenskar som hyste ett starkt nordiskt engagemang var inte heller nödvändigtvis överens om vad det betydde. Eller var det kanske till och med så att det nordiska engagemanget egentligen var ett uttryck för just svenskhet, ”det nationella”? (E-post: Tora.Bystrom@histstud.umu.se).

En annan är *Anna Lindkvist*, som forskar om Nationalföreningen mot emigrationen. Hennes avhandlingsämne är det vidare ”*Familjen, Jorden och Nationen*”. Projektledare är docent Ann-Katrin Hatje vid Institutionen för historiska studier, Umeå universitet. (E-post: Anna.Lindkvist@histstud.umu.se).

Patrik Tornéus, är en tredje doktorand som arbetar med en litteraturvetenskaplig avhandling med titeln ”*Vägen Framåt, Per Engdahl och den fascistiska rösten: En studie av kulturens funktioner för den svenska fascismen 1932-1946*”. Syftet är, att med utgångspunkt i tidskriften *Vägen Framåt* och i Engdahls egen lyrik, undersöka möjliga anledningar till att frågor rörande kultur och litteratur har haft en så framträdande roll i den svenska fascismens historia. (E-post: Patrik.Torneus@littvet.umu.se).

Historiska institutionen, Uppsala universitet:

Professor Harald Runblom leder forskningen inom Programmet för *Studier kring Förintelsen och folkmord*. Forskningen innebär studier av konkreta folkmord och av hur judiska invandrare i Sverige behandlats. Här finns också studier av östjudisk invandring, av kvinnors upplevelser av the Holocaust, av

folkmordet på Balkan, av judiska småföretagare, etc. Runblom arbetar med en bok om Sverige och Förintelsen. Den är en utvidgning av hans bidrag till den engelska forskningsöversikten (red., *Ekman och Åmark, 2003*), med bidrag från Forum från levande historia. (E-post: Harald.Runblom@multietn.uu.se).

En doktorand, Karin Kvist Geverts, har som avhandlingsämne ”Svensk flyktingpolitik under andra världskriget. En studie av svenska myndigheters attityder och agerande gentemot judiska flyktingar”. Forskningen handlar om hur den svenska flyktingpolitiken formades under andra världskriget genom handläggningen vid Socialstyrelsens utlänningsbyrå, som under kriget ansvarade för flyktingpolitiken. De frågor som ställts är: Vilka uppfattningar och attityder låg bakom såväl Socialstyrelsens som den mosaiska församlingens flyktingpolitik? Överensstämmer den formulerade politiken med det faktiska agerandet? Hur skall vi förklara Kungliga socialstyrelsens utlänningsbyrås attityder, politik och praktik gentemot de judiska flyktingarna under perioden 1938-1944? En praktik växte fram, där byrån delar in flyktingar i politiska flyktingar och judiska flyktingar. Studiet av beviljade uppehållstillstånd visar en tydlig diskriminering av judiska flyktingar. (E-post: karin.kvist@multietn.uu.se).

En annan doktorand är Laura Palosuo, vars avhandlingsämne är ”Förintelsen och genus. Kvinnliga och manliga erfarenheter i Budapest c:a 1938-1945”. Här handlar det om judisk könsordning och hur Förintelsen i Ungern kom att förändra förhållandet mellan män och kvinnor. Bidrag från henne finns i en aktuell publikation ”Collaboration and Resistance during the Holocaust. Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania, i: David Gaunt, Paul Levine, Laura Palosuo, red. Bern / Frankfurt am Main 2004. (E-post: laura.palosuo@multietn.uu.se).

Ännu en är Andreas Åkerlund som skriver om svenska lektorer i tredje riket (hans magisteruppsats handlade om Åke Ohlmarks och hans karriär i Hitlers Tyskland, se även hans artikel: Nationalsocialismen och naturvetenskaperna. Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft och dess roll i Tredje riket, i: *Historisk Tidskrift*. 2005:1. (E-post: andreas.akerlund@hist.uu.se).

Doktoranden Per Hammarström behandlar den Estjudiska invandringen till mellersta Norrland och reaktionerna på denna. (E-post: per.hammarstrom@hist.uu.se).

År 2003 försvarade FD Carl Henrik Carlsson en avhandling ”Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920”. Den behandlar vilka judiska invandrare som fick svenskt medborgarskap mellan 1860 och 1920. I Sverige fanns före sekelskiftet 1900 negativa attityder till många etniska minoriteter. Avhandlingen visar att östjudar, det vill säga judar från det tsarryska imperiet, var starkt diskriminerade vid ansökningar om medborgarskap. Däremot diskriminerades inte exempelvis västjudar, katoliker, italienare eller slaver. (E-post: carl-henrik.carlsson@hist.uu.se).

FD Paul Levine skriver en biografi om Raul Wallenberg samt publicerar artiklar om Sverige och Förintelsen. (E-post: Paul.Levine@multietn.uu.se).

Till denna grupp hör även docent Lars M. Andersson, som förbereder omfattande publicering i samarbete med programmet om Sveriges förhållande till nazismen. Han ingick tidigare i det tvärvetenskapliga forskarlag som vid Lunds universitet samarbetar under professor Greger Anderssons ledning. (E-post: Lars.M.Andersson@hist.uu.se).

I Uppsala finns ytterligare två forskare, Anders Gerdmar och Håkan Bengtsson som vid Teologiska institutionen undersöker svensk och tysk teologisk reflektion under nazi-eran inom projektet ”Judarna och frälsningen: - teologiska karikatyrer av judar och judendom i nytestamentlig forskning”. (E-post: anders.gerdmar@teol.uu.se); E-post: hakan.bengtsson@teol.uu.se).

Gerdmar utgår från att det länge varit känt att svenska och andra nordiska teologer under Tredje rikets tid hade nazisimpatier och upprätthöll livliga förbindelser med tysk teologi, inte minst genom frekventa resor till olika evenemang. Exempel på detta är lundaprofessorn i Nya testamentets exegetik Hugo Odeberg, som tog tydlig ställning för den tyska regimen. Men hur påverkade den i Tyskland förhärskande rasistiska ideologin svenskt teologi och kyrkoliv?

Enligt nazi-tysk raspolitik krävdes teologisk legitimation i en kultur där kyrkoledare och teologer tillhörde samhällets normskapare. Som ett led i denna politik startades i Tyskland *Institutet för utforskandet och elimineringen av det judiska inflytandet på tyskt kyrkoliv*. Vid årliga konferenser medverkade och deltog en rad nordiska teologer och kyrkomän, bland dem Odeberg, men också deltagare från Finland och Norge.

Som en del av forskningen behandlas institutet, dess konferenser och huvudsakliga intresseområden med tonvikt på det rasideologiskt motiverade intresset för både ”nordiska” frågeställningar och nordiska deltagare. Gerdmar belyser detta i en kommande bok.²⁴

Även Håkan Bengtssons forskning behandlar Hugo Odeberg och dennes eftermäle som kännare av judendom och nazist (?) i sin tid. Hans aktiviteter i det nazistiskt akademiska sällskapet Sverige-Tyskland dokumenterade. För många framstår detta som en paradox, varför Bengtsson i sin forskning uppehåller sig vid följande frågekomplex: Borde inte ett djupt intresse för judendom utesluta ett nazistiskt engagemang, och tvärtom? Vidare hur bedömer (och dömer) vi idag ett engagemang för en med rätta historiskt, politiskt och humanitärt diskvalificerad rörelse som den tyska nazismen? Kan vi förstå, utan att vi gör anakronistiska eller orättvisa bedömningar?

Institutionen för journalistik, media och kommunikation, Stockholms universitet:

Där finns två doktorander under handledning av Leth och Pollack: Den ena är Eva Kingsepp, som forskar inom området TV- och dataspel och har valt avhandlingämnet "Nazism för nöjes skull? Representation, reception och reproduktion av Tredje Riket inom dagens populärkultur". (E-post: kingsepp@jmk.su.se).

Den andra, Merja Takala, forskar om "De önskade och de oönskade i nationsbygget. Nationell identitet och de Andra i svensk press på 1930-talet". (E-post: takala@jmk.su.se).

Södertörns högskola, Stockholm:

Birgitta Almgren är professor i tyska. Sedan 1998 har hon varit engagerad i internationella nätverk och forskningsprojekt kring interkulturella processer Sverige-Tyskland i skuggan av nazismen. Hon publicerade nyligen *Drömmen om Norden. Nazistisk infiltration i Sverige 1933–1945*. (Stockholm. 2005). Hon visar hur Sverige var ett strategiskt mål för nazisternas kulturpolitik och boken handlar om det nazistiska inflytandet vid de svenska universiteten under 1940-talet. Hur kunde egentligen lärare, forskare och humanistiskt bildade människor ställa sig i nazismens tjänst? (E-post: birgitta.almgren@sh.se).

Språkvetaren FD *Charlotta Brylla* bedriver forskning om *nazismen och språket*. Hon har tillsammans andra publicerat antologin "Bilder i kontrast: interkulturella processer Sverige/Tyskland i skuggan av nazismen 1933-1945" [red.: Charlotta Brylla, Birgitta Almgren, Frank-Michael Kirsch. Aalborg: Institut für Sprache und internationale Kulturstudien, Univ. Schriften des Zentrums für deutsch-dänischen Kulturtransfer an der Universität Aalborg: 9]. Aalborg, 2005. (E-post: charlotta.brylla@sh.se).

Den ene av bokens redaktörer, Franz-Michael Kirsch, är huvudman för projektet *Bilder im Kontrast. Interkulturelle Prozesse Schweden-Deutschland in Schatten des Nazismus 1933-1945*, som finansierats av Östersjöstiftelsen. (E-post: franz-michael.kirsch@sh.se).

Historiska institutionen, Växjö universitet:

Professor Lars Olsson har publicerat en artikel om polska invandrarkvinnorna "A Labour Reserve in Commercial Agriculture in Sweden, in 1945. Polish Women Survivors from Ravensbrück". Ingår i antologin *Beyond Camps and Forced Labour. Current International Research on Survivors of Nazi Persecution*. Secolo 2005, (red.: Johannes Dieter Steinert och Inge Weber). (E-post: lars.olsson@vxu.se).

Vid Växjö universitet disputerade FD Malin Thor 2005 på sin avhandling *Hechaluz – en rörelse i tid och rum. Tysk-judiska ungdomars exil i Sverige 1933–1943*. Hennes forskning behandlar en av de få flyktingkvoterna ("chaluz-kvoten") i Sverige under 1930-talet för att hjälpa Europas förföljda judar. Kvoten hanterades i enlighet med Socialstyrelsens bestämmelser och immigranterna utbildades inom lantarbete under 18 månader, för att sedan fortsätta till Palestina. Malin Thor undersöker dessutom medlemmarnas självbild och syn på den egna verksamheten och exiltillvaron i Sverige. Avhandlingen belyser således inte bara den svenska flyktingpolitiken under 1930-talet, utan även Hechaluz och den sionistiska rörelsens betydelse för att rädda unga judar ut ur det Naziokuperade Europa. (E-post: Malin.Thor@vxu.se).

²⁴ Se: <http://www-conference.slu.se/historiker2005/program/Histanv-forintelsen2/P9Gerdmar.pdf>

Se även en essä av Gerdmar i Dagens Nyheter 21/12-03, "Ett nytt evangelium", som ytterligare visar forskningens inriktning: (<http://www.dn.se/DNet/jsp/polopoly.jsp?d=1194&a=216883&previousRenderType=2>) Gerdmar arbetar tillsammans med Håkan Bengtsson och de gav tillsammans inblickar i forskningen vid 2005 års Historikerdagar: <http://www-conference.slu.se/historiker2005/program/Histanv-forintelsen2/P9Bengtsson.pdf>

Annan forskning företräds av Martin Estvall, som är doktorand och i sitt avhandlingsprojekt arbetar med en komparativ analys av arbetsmarknadens parter inställning till den tyska nazismen och den förda flyktingpolitiken under perioden 1932-1939. Genom att flytta undersökningens fokus från samlingsregeringens och nazistgrupperingarnas agerande anser han sig kunna ifrågasätta bilden av konsensus i inställningen till den nazistiska utmaningen. Undersökningen rör tiden före första världskriget och en tidrymd som är opåverkad av hänsynstagande till det krig som på blev följden av nazismen. Det centrala källmaterialet är Sjöfolksförbundets och Svenska Redareföreningens organisationstidningar. (E-post: Martin.Estvall@vxu.se).

Wirginia Bogatic är doktorand i historia. Ämnet för avhandlingsarbetet är ”Att återvända eller stanna i Sverige? Flyktingskap och tvångsarbete bland polska kvinnliga överlevande koncentrationslägerfångar 1945”. (E-post: Wirginia.Bogatic@vxu.se).

FD Attila Lajos disputerade 2004 på avhandlingen *Hjälten och Offren. Raoul Wallenberg och judarna i Budapest*. Där klarläggs vad Raoul Wallenberg egentligen gjorde i Budapest och bakgrunden till den senare hjältegestalten Raoul Wallenberg. I någon utsträckning behandlas även frågan om i vilken mån judarna var blott handlingsförlamade offer för ogynnsamma maktstrukturer skapade under andra världskriget. Hans forskning handlar nu om andra världskriget och de svenska räddningsaktionerna under denna tid. (E-post: Attila.Lajos@vxu.se).

Linköpings universitet, Campus Norrköping:

Vid ITUF/Tema etnicitet forskar doktoranden Christina Johansson och ämnet för avhandlingen är ”Svenska migrationspolitiska diskurser under 1900-talets andra hälft”. Det handlar om övergången från flyktinginvandring till efterkrigstidens arbetskraftsinvandring samt den från 1980-talet dominerade åter flyktinginvandringen. Hennes forskningsfråga lyder: Vilka etniska och kulturella föreställningar om *Främlingen* har varit styrande för de centrala aktörerna inom det svenska flykting/migrationspolitiska fältet sett över längre tid? Statliga aktörer – regering, departement, Sida och AMS samt Migrationsverket, – hade stort inflytande över dess utformning. Icke-statliga aktörer med inflytande är t ex Kommunförbundet, fackföreningsrörelsen, diverse kyrkor och frivilliga organisationer. Statliga aktörer bidrog till en konstruktion av etnicitet. Men vad som varierar över tid är vilka grupper som pekas ut. De perioder som har studerats är regleringen av den utomnordiska arbetskraftsinvandringen under 1960-talets slutskede, regleringen av flyktinginvandringen under 80-talets slutskede och införandet av en svensk återvändningspraktik under 90-talets mitt. (E-post: christina.johansson@ituf.liu.se).

Professor emeritus Stig Ekman är ledamot av Vetenskapsrådets programgrupp och forskar om *Officerskåren och nazismen*. Han är verksam i Uppsala.

Historiska institutionen, Helsingfors universitet:

Där finns FD Annette Forsén. Hennes intresseväckande forskning handlar om *den tyska föreningsverksamheten i Finland och Sverige under perioden 1918-1945*. (E-post: aforsen@mappi.helsinki.fi).

Förväntad publicering associerad till programmet

Mattias Tydén & Lars M Andersson, red., *Rätt eller fel? Om att i efterhand bedöma den svenska neutralitetspolitiken, flyktingpolitiken och relationen till nazismen 1933-1945*. [Publiceras under 2006. Antologin rymmer bidrag som behandlar det svenska agerandet 1933-1945. Frågor som diskuteras är om man kan och bör värdera det svenska agerandet moraliskt och om så är fallet, på vilka grunder? Hälften av de medverkande författarna medverkar inom programmet].

Karin Kvist Geverts & Lars M Andersson, red., *Svensk antisemitism*. [Preliminär titel. Bl a medverkar Henrik Bachner, Jesper Svartvik, Carl Henrik Carlsson, Per Hammarström, Stéphane Bruchfeld, Henrik Widmark, Lars M Andersson, Henrik Edgren].

Karin Kvist Geverts & Lars M Andersson, red, *Svensk flyktingpolitik 1930-1945*. [Preliminär titel. Medverkande: Karin Kvist Geverts, Mikael Byström, Laura Palosou, Pär Frohnert, Ilona Treitel, Pontus Rudberg, Lena Andersson, Tobias Berggren, Lars M Andersson m fl. I antologin presenteras ny forskning om avgränsade aspekter av den svenska flyktingpolitiken].

**Ekonomisk redovisning av programmet Sveriges förhållande till nazismen,
Nazi-Tyskland och Förintelsen**

VETENSKAPSRÅDET

	(SEK)							
ÅR	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	TOTALT
A TRANSFERERINGS								
Andersson Greger		1 634 000	1 070 000	706 000	1 138 000			4 548 000
Pollack Ester		1 000 000	1 000 000	1 000 000				3 000 000
Westin Charles		1 250 000	1 250 000	1 250 000	1 250 000			5 000 000
Tydén Mattias		433 000	433 000	434 000				1 300 000
Karlsson Birgit		1 000 000	1 000 000	1 000 000				3 000 000
Jarlert Anders		133 000	133 000	134 000				400 000
Åmark Klas		167 000	172 000	176 000		557 000		1 072 000
Åmark Klas						305 000		305 000
Åmark Klas						150 000		150 000
SUMMA TRANSFERERINGS		5 617 000	5 058 000	4 700 000	3 400 000			18 775 000
B DRIFTKOSTNADER								
	338 000	789 771	244 851	120 766	135 184	73 318	5 464	1 707 354
SUMMA A OCH B	338 000	789 771	5 861 851	5 178 766	4 835 184	3 473 318	5 464	20 482 354

Anmärkningar:

Riksbankens Jubileumsfond har lämnat bidrag till två konferenser. Till konferensen den 14-16 mars 2002 bidrog fonden med 150.000 kr och till slutkonferensen, som hölls den 24-25 oktober 2005, lämnades bidrag med 68.185 kr.

Bidraget från RJ 2002 påverkar driftkostnaderna ovan på så sätt att de reella utgifterna egentligen var 244.851 kr plus 150.000 kr dvs 394.851 kr. I bokföringen har intäkten alltså minskat belastningen på anslagen. Detta gäller inte för bidraget till konferensen i okt 2005. De 68.185 kr har nyligen rekviderats och har sålunda ännu inte påverkat anslagsbelastningen.